

Небезпечна зона

Дмитро Ткач

1. САШКО І ГЕНА

Гена не прийшов обідати.

Його мама, Валентина Василівна, висунулась у відчинене вікно й погукала:

— Ге-ено! Генусю!.. Синку!.. Але хлопець не озвався.

Тоді Валентина Василівна зачинила вікно і вийшла на ганок.

Здалеку, з берега моря, долітали веселі дитячі голоси. "Мабуть, і Гена там",— подумала жінка і, підібравши поли свого картатого халата, пішла туди.

Але біля моря гралися лише дівчатка. Серед них не було жодного хлопчика. Та Валентина Василівна про всяк випадок запитала:

— Діти, Геночки не бачили?

— Бачили, бачили! — закричали дівчатка навперебій.— Вони вдвох пішли...

— Хто це "вони"? — не розуміла Валентина Василівна.— Я про Геночку питаю.

— Ваш Гена з Сашком пішов.

Очі у Валентини Василівни злякано округлились:

— Знову з Сашком?! Я ж йому наказувала, щоб він не грався з тим халамидником!

— А Сашко не халамидник, тьотю. Він цікаву гру вигадав. Хлопці пішли до Синього каміння, а ми — штаб.

— Який штаб? Що це ви верзете?

— Ні, не верземо, а — справжнісінький штаб. Ми в небезпечну зону граємо.

— Це що таке? — аж похолола вся Валентина Василівна, почувши слова "небезпечна зона".

Але дівчатка не змогли їй пояснити цього як слід, і Валентина Василівна, охаючи та лаючи затівану Сашка, повернулась додому, щоб розповісти про все своєму чоловікові.

— Ти ж тільки подумай,— скаржилась вона,— якусь небезпечну гру видумали. Так і зветься: не-без-печ-на! Ой, горенько мое! Що буде з моїм Геночкою, з моєю рибонькою?

— Та не стогни ти даремно,— спробував заспокоїти її чоловік, Ярослав Никанорович.— Нічого з нашим Геною не станеться. Граються собі діти, ну й нехай граються.

Але цим ще дужче роздратував дружину.

— Тобі байдуже! Ти тільки й знаєш, що мовчиш цілий день, уткнувшись у свої папери! А Геночка ж у нас слабенький. Хіба йому в ту небезпечну гру гуляти?

Генин татко працював завідуючим місцевим архівом. Він саме вивчав цікаві стародавні папери. Йому шкода було й на хвилиночку відірватися від сеого діла. А тому він тільки й сказав:

— Нехай грається. Бо ти аж надто вже нашого. Гену балуєш. А Сашко з Геною в цей час були так далеко, що нелегко було б їх знайти.

Сталося це ось як.

Спершу хлопці ганяли по витоптаній галявині саморобний футбольний м'яч, зроблений Сашком з парусини і набитий ганчірками та клоччям. Потім, набігавшись досхочу, спустилися з крутого берега до моря і там влаштували веселе змагання: хто далі "перевезе діда й бабу". Кидали плескаті камінці так, щоб вони підстибували на воді. Прозора зеленувата вода спалахувала під яскравим сонцем мільярдами іскорок. Сашко кидав камінці вправніше за інших — вони в нього летіли найдалі і підстрибували на воді найбільше разів.

А коли й ця забава набридла, Сашко вигукнув:

— Хлопці! А яку я гру знаю!

Такі самі, як і Сашко, босоногі сусідські хлоп'ята, цікаві до всякої нової гри, одразу оточили його тісним кільцем.

— Ану, розкажи, Сашко.

До них підсіли й дівчатка, які теж були не від того, щоб взяти участь у новій грі разом із хлопцями. Підійшов і Гена, але не сів на землю, як інші, а лишився стояти, боячись забруднити свій новий вельветовий костюмчик з блискучими перламутровими гудзиками на грудях і біля колін.

Сашко окинув хлопчиків і дівчаток загадковим поглядом сірих задиристохитруватих очей і сказав:

— Оце недавно я бачив, як піонери з табору "Перлина" грали в небезпечну зону...

— А що це таке?.. Як це?..

— Та не перебивайте. Слухайте... В штаб треба доставити пакет. Але це — не так просто. По шляху до штабу треба подолати багато небезпечних перешкод. Хто раніше здолає ті перешкоди і принесе пакет до штабу, той і виграв...

— Ех, так у нас же й пакета немає,— розчаровано протяг Федько, хлопчик з кирпатеньким, облупленим носом.

— Знайшов про що турбуватись! — скосив на нього очі Сашко.— Замість пакета у нас дерев'яні цурки будуть. Хіба в цьому річ? Небезпечну зону треба пройти — ось що головне!

— А штаб же наш де? — знову запитав Федько.

— Штабом у нас будуть дівчатка. Згодні?

— Згодні! Згодні! — заплескали в долоні ті, дуже задоволені з своєї ролі в такій небезпечній грі.

— Ну от,— сказав Сашко поважно.— А тепер ось що. Сине каміння знаєте?

— Знаємо! Це біля Партизанських катакомб.

— Точно... Так от. Розбиваємось на пари. Кожна піде туди й назад своїм шляхом. А яким саме, зараз розкажу.

— Мене теж візьмете? — запитав Гена.

Сашко зміряв очима товстого Гену у вельветовому костюмчику, який щільно облягав його кругле, налите тіло, і сказав:

— Куди тобі! Тут витривалому треба бути. А ти що?.. Як лантух. Ні, краще; вже дома посидь.

— Я хочу до Синього каміння,— наполягав-Гена.— Я там ще ніколи не був.

— Так тебе ж мама лаятиме,— глузливо заперечив Сашко.— Та не тільки тебе, а й мене. Скаже, що це я тебе збив... Ні, лишайся краще з дівчатками, бо мороки з тобою — не обберешся.

Гену образило те, що його лишують з дівчатами, і він почав проситись ще дужче:

— Візьми, Сашко. Я все робитиму, що треба.□Сашко ще трохи повагався, а потім таки згодився:

— Ну, гаразд. Візьму. Тільки тоді не просись. Треба буде у вогонь — у вогонь! У воду — у воду! У нас це — закон.

Гена трохи злякався, але сказав:

— Не буду проситись... Там же, мабуть, дуже цікаво, біля Синього каміння!

— Ех, ти! — зневажливо скривився Сашко.— Не те, що цікаво, а просто — красаота! А дорога яка!.. Будемо дертися по Крутих горах, перейдемо Чорну затоку, зайдемо в Партизанські катакомби... А знаєте що, хлопці? Давайте, як зберемося біля Синього каміння, всі зайдемо в катакомби. Я вам таке покажу, що; ну!..

— Давайте, давайте! — радісно загукали хлоп'ята.□Почали розбиватись на пари.

Всі просились іти з Сашком. Але він категорично заявив:

— Ні, зі мною піде тільки Гена...

— Якби хліба взяти,— сказав Гена,— бо їсти ж захочеться.

— Пхи! — махнув рукою Сашко.— Можна й поголодувати трохи. На те ж і гра така, з труднощами... А втім,— додав він, подумавши,— дозволяю кожній парі взяти шматок хліба і пляшку води. Гайда додому, і щоб усі швидко були тут.

— Мене мама не пустить, як дізнається,— поскаржився Гена.

— От іще тюхтій! Як тільки що, зразу й "мама"!.. Я сам збігаю. Для тебе й для себе візьму...

Сашко повернувся швидше за інших. Кишені його стареньких штанів віддувалися. Проте одну кишеню Сашко зараз же спорожнив.

— На, ти хліб неси,— сказав він Гені.— А то обидві ноги тре... Я ось іще свічку та сірнички захопив, щоб у катакомбах посвітити...

Підійшли й інші хлопці з хлібом та водою в пляшках. Сашко ще раз розказав, як треба поводитися під час походу:

— Ніде не зупинятися. Ні з ким не розмовляти. У всьому один одного виручати... Костя і Вітька йдуть через Дикий яр на Бистрі броди. Федько з Василем доходять до Турецького шляху і повертають через Терновий гайок на Стару греблю. Наш з Геною маршрут уже відомий. Він найтяжчий. Але ти,□Гено, зі мною нічого не бійся.

Гена схвально хитнув головою.

Якщо правду сказати, то Сашко ще й тепер вагався: брати Гену чи ні?.. Важкенько йому буде з незвички. Та й додому невчасно прийде, батьки лаятимуть. Не так батько, як мати. Дуже вже вона за Геною стежить!

Але, коли сам напросився, то хай іде.

І хлопці вирушили.

2. ПОПЕРЕДУ КРУТІ ГОРИ

Хоч у Гени на лобі й на товстих, що аж масніли, щоках, давно вже виступив піт, чимчикував він на диво бадьоро. Їсти йому чомусь зовсім не хотілося. Пити — 'теж. Тільки трохи турбувала думка: "Що скаже опісля мама?.."

Але мама з кожним кроком лишалася все далі позаду, а по* переду пролягав цікавий незвіданий шлях. І, взагалі, що б там мама не сказала, то буде увечері. А поки що тепло гріє у спину сонце, повіває веселий вітерець, вільно і легко дихається... Ідеш собі і знаєш, що ти — не сам, що з тобою надійний товариш, Сашко, і тобі нічого не страшно!..

А Сашко, справді, поводився так, ніби у нього в руках було принаймні півсвіту. Він розповідав Гені про все, що потрапляло на очі і спадало на думку: куди яка дорога веде, чому он та могила називається Козачою, а ота — Турецькою, чому зайці взимку стають білими, а влітку — сірими. І ще багато чого такого, що Гена тільки рот роззявляв від здивування.

— А оце знаєш, що за рослина? — спитав він Гену, зірвавши струнку стеблинку з жовтою голівкою.

Ніколи й не чув,— відповів Гена. Сашко здивовано свиснув.

Та це ж дивина! Якщо ти палець розріжеш чи, скажімо, цвях у п'яту заженеш, засип сухою дивиною і — як рукою зніме.

— А ти не брешеш? — округлив очі Гена.

— Чесне піонерське! — поклявся Сашко.— Хіба мені більше робити нічого, як тільки тобі брехати?

— А мені мама йодом палець замазувала, коли я голкою вколовся.

— А йод з чого? — гаряче підхопив Сашко.— Він же теж із трав. Ліки роблять і з жостеру, і з конвалії, і з шипшини... Темний ти, братику, як рак! Нічогісінько не знаєш... А за кілограм майок скільки в аптеці, дають?

— Яких майок?

— Ти що, й про майок ніколи не чув? Жучки такі є — довгасті, зелененькі. На ясені водяться. Я за них аж по півтора карбованця з кілограма одержую. В минулому році й підручники за майки купив... А липовий цвіт ти коли-небудь продавав у аптеку?

— Ні, не продавав. Мама колись сама на базарі купила. Це тоді, як у мене груди заболіли. Напувала мене липовим чаєм.

— Отож бачиш? Теж — ліки. Знати треба. А ти живеш на світі і нічого не знаєш. Тільки товстий, мов лантух. Розгодували тебе батьки, як на заріз. Ти хоч би голодовку оголосив, чи що...

— Я й так голодний часто буваю... Мені вже й зараз їсти захотілося, як ти нагадав,— несподівано додав Гена.

— Е ні, їсти я тобі не дам. Про той хліб, що у нас є, забудь. Ми його тільки так, для випробування характеру взяли, а їсти не будемо. І додому з ним повернемось. Ясно?

Перспектива була не радісна, і Гена раптом відчув, що йому аж під грудьми засмоктало. Але перечити Сашкові він не наважився.

"Як уже дуже-дуже захочеться їсти, то я таки випрошу,— вирішив він,— а поки що потерплю, може, он до тієї гори..."

— А скоро вже Круті гори? — запитав він.

— Он уже видніються. Ходімо швидше, бо так ми й до вечора не доповземо.

Хлопці прискорили крок, хоч і так ішли швидко. Вітер дедалі дужчав, ставав рвучкішим і підганяв їх у спину. Хмари ніби змовились: раптом дружно почали обступати небо з усіх боків темно-сизими валами. Сонце то з'являлося, то знов зникало, і тоді землю неначе огортала тінь, а бур'яни навколо починали шуміти голосно й сумовито.

Круті гори росли на очах. В їхніх химерних, навіть здалеку видних ущелинах темніли густі лісники, які лякли Гену чимось таким, чого він і сам як слід не розумів.

— Може, перепочинемо? — спитав Гена обережно, щоб не роздратувати Сашка.— Адже доведеться на гори дертися.

— Навіщо тоді було і йти, якщо спочивати через кожні п'ять кроків! — відповів Сашко.— Дихай рівно і ніколи не втомишся... А все-таки ти, Гено, молодець, що зі мною пішов. Тут багато цікавого буде... А може, ще й якесь звірятко для нашого природничого кабінету піймаємо. От здорово було б!..

Гори то раптом лягали під ноги хлопцям невеликим плато, то ставали поперек дороги стіною, з якої легко було й зірватися. Хлопцям доводилось перестрибувати через наповнені водою рівчаки з густою і м'якою, мов вата, травою, чіплятись руками за гостре каміння. Сашко йшов і спритно перестрибував з каменя на камінь, як дика кізка. Його легке, жилаве тіло немовби пурхало в повітрі. А товстий Гена упрів, кречав, сопів. Раз він упав, не втримавшись на крутому й гострому шпилі, і покотився вниз, кличучи на допомогу Сашка.

Сашко швидко опинився біля нього, схопив за плечі, поставив на ноги й стурбовано запитав:

— Не дуже вдарився?

— Ду-уже,— протяг Гена, мало не плачучи.

Але Сашко, бачачи, що з Геною нічого особливого не сталося, розсердився:

— От іще вайло! Міцніше триматися треба. Давай руку... Гена покаявся в думці, що напросився іти з цим невтомним і невгамовним Сашком. Краще було б уже піти з іншими хлопцями. Ті, може, й повернулися б, коли б побачили, що дуже важко. Та й шлях у них легший, не те, що цей.

Але робити нічого: напросився, то — йди! І Гена йшов.

Вони видерлися на вершину високої гори. З неї по один бік виднівся безкрай степ, що в невимірній далечині з'єднувався з" посірілим небом тонкою голубою смужкою, а по другий — море. Воно здавалось хлопцям теж далекою сірою суціль гладенькою горою, ще вищою за ту, на якій вони стояли. Ближче до берега на ньому можна було відрізнити білі гребінці хвиль, які довшали, коротшали і повсякчас змінювали свою форму.

Довжелезною затокою, ніби вигнутим блискучим мечем, море врізалось в берег.

— Он ту затоку нам треба форсувати,— сказав Сашко, вживши слово, яке йому здавалося в такій ситуації особливо значним.

— Їсти хочеться,— сказав Гена у відповідь. □ Сашко глянув на нього суворо.

— Наїсися — який з тебе ходак? Тільки в животі важко стане... Сказав, що не дам, значить, не дам. Ти мене знаєш.

Якийсь час ішли мовчки. На очах у Гени тремтіли сльози. Час обіду для нього давно минув, і тепер йому справді-таки дуже хотілося їсти... І що йому, цьому Сашкові, варто дати шматочок хліба? Каже: "Для випробування характеру"! А навіщо той характер випробовувати, коли так їсти хочеться?.. Та ще й хліб лежить у його ж таки, Гениній, кишені, треться об ногу і весь час нагадує про себе...

Вони почали спускатися з гори до затоки. Хоч у Гени вже боліли набиті з незвички п'яти, але йти стало легше, і він трохи підбадьорився.

Проте їсти захотілося ще дужче.

"А що, коли непомітно відщипнути шматочок хліба і проковтнути?" — подумав Гена і боязливо зиркнув на Сашка.

Ця зваблива думка оволодівала ним все дужче й дужче, і кінець кінцем Гена зрозумів, що він уже не може боротися із спокусою. Він навмисне почав відставати від Сашка, спершу — на крок, потім на два... Злодійкувато блимаючи спідлоба очима, засунув руку в кишеню з таким острахом, неначе то була не його власна кишеня, а чиясь зовсім чужа, відщипнув шматочок хліба і швидко кинув у рот.

Але в цю ж мить Сашко озирнувся.

Озирнувся, і очі його холодно й гостро блиснули.

— Ти що? Їси? — запитав він, підходячи до Гени впритул.— Ану розкрий рота.

Вкрай розгублений, зляканий, Гена заціпенів з роззявленим ротом.

— Ах ти ж комаха нещасна! — вилаявся Сашко і різко та коротко наказав: — Віддай хліб! Ну?..

Гена покійно витяг з кишені загорнутий у газету шматок хліба й простяг його Сашкові.

— Тобі треба було б ще й надавати добре, та хай уже на перший раз буде так,— додав сердито Сашко.

Гена дожував хліб, який став чомусь зовсім несмачний, догнав Сашка, і вони знову пішли поруч.

Від затоки дихнуло прохолодою, морськими водоростями. Сашко любив цей запах. Любив море. Він часто сидів на березі годинами, не відриваючи очей від моря. Дивився й дивувався: в чому краса цього безмежного водяного простору? Наче ж нічого особливого — вода й вода. А погляд відірвати немає сили. Може, це тому, що море рухливе, живе, не схоже ні на що інше?.. Чи, може, тому що море таїть у собі вічну силу, якій немає рівної в світі? А може, ще й тому, що Сашко любив усе героїчне. А де ж ще можна показати героїзм так, як серед цих бурхливих пінявих хвиль, під тугим норд-остом? Гарно почувати себе здатним на боротьбу з будь-якою стихією. Гарно бути дужим?..

Ось і зараз: попереду труднощі, може, навіть, небезпека, а Сашко крокує бадьоро й весело. І настрій у нього з козиною хвилиною поліпшується. Він навіть на Гену вже не гнівається.

3. ЧЕРЕЗ ЧОРНУ ЗАТОКУ

Хтось колись назвав затоку Чорною. Влучнішу назву важко було б для неї й придумати.

Затока лежала далеко від міст і селищ в безлюдній місцевості, на схрещенні всіх вітрів, відкрита всім непогодам. Під час скажених штормів, які бувають особливо часто восени на Чорному морі, кораблі й рибальські шаланди ховаються в порти та тихі бухти, щоб там перестояти непогоду. Але горе було б тому необачному кораблеві, який спробував би заховатися від шторму в Чорній затоці! З одного штормового пекла він потрапляв у друге, ще гірше, ще небезпечніше. Тут йому загрожували несподівані підводні каміння, жахливі водоверті, що всмоктували невеличке суденце, як легку тріску. Тут народжувались смерчі, і потім якась сила гнала їх в море високими чорними стовпами, один тільки вигляд яких навіває страх на людину.

Але мореплавці добре знають це місце. Жоден корабель сюди вже давно не заходив. Та й людину біля Чорної затоки зустрінеш рідко. Їй нічого тут робити. Бо навіть риба в затоці не живе, вона шукає води спокійнішої й теплішої.

Сашко поглядав круг себе оком досвідченого знавця всіх стихій природи. Від його уваги не заховалося те, що на зміну віт-рові-низовикові прийшов норд-ост, який, як відомо, ще ніколи не приносив хорошої погоди.

Але це зовсім не лякало Сашка. Норд-ост так норд-ост! Не вперше зустрічати його розхристаними засмаглими грудьми!

Хлопці підходили 'вже до затоки, коли раптом над самісінькою водою попливли густі, як вовна, чорні хмари, ніби їх хтось горнув велетенською невидимою рукою. Затока під— ними посіріла, спузирилася, і по ній з холодним металевим полиском побігли хвилі. Серед хмар стривожено зашугали в усі боки пташки, які невідомо звідки взялися. Вони чорними живими камінцями падали до води, билися своїми маленькими грудьми об хвилю і знову блискавично здіймалися вгору, розповідаючи щось одна одній тоненькими й тривожними голосочками.

Зненацька ударив грім — раз і вдруге, потроєною луною озвався в горах, які лишилися позаду хлопців, і погуркотів десь по верхів'ї густого темно-сизого лісу, що відгороджував Чорну затоку з півночі від усього світу. Покривленим сліпучим ножом небо розтяла навпіл блискавиця. Об землю гулко вдарились крупні, як горошини, краплини дощу.

— Біжімо! — закричав Гена до Сашка.— Он під те дерево.

— Ну й дурень же ти,— відповів йому Сашко спокійно.— Хто ні під дерево ховається, коли гроза? Уб'є й не писнеш! Під скелю треба. Адже блискавка в дерево цілить.

І, наче на підтвердження його слів, сталося те, чого Сашкові й самому ще не

доводилося бачити. Грім і блискавка вдарили разом. Високий кучерявий дуб, що стояв від хлопців не далі як за сто метрів, розчахнувся з нечуваним тріском і стогоном.

Гена, мов косою підтятий, упав на землю, затулив обличчя обома руками. Сашко зацікавився тільки на якусь мить. Але тут же він з усієї сили почав смикати Гену за плече.

— Вставай, вставай!.. Швидше до скелі!..

Гена схопився, як обпечений, і побіг за Сашком.

Тільки мокрим крилом зачепило хлопців. Вони встигли заховатися під скелю, яка козирком нависла над землею. Сюди залітали лише поодинокі холодні краплини, занесені рвучким вітром.

У Сашка очі блищали, мов дві іскринки.

— Ти бачив? — вигукнув він, не тямлячи себе від захоплення. — Як торохне і — прямо в дуба! Дуб же, а — як сірник!..

— Бачив, — відповів Гена, і по тому, як очі його теж зажеврили, було видно, що і він пройнявся збудженим настроєм свого товариша. — Ох і вдарило ж! Аж в очах потемніло!

— Просто тобі — вогняна стріла! — не вгавав Сашко. — От хлопцям розкажемо! Вони такого ніколи ще не бачили... Тепер тобі ясно, як гарно подорожувати? Ти молодець, що не здрейфив грати в небезпечну зону. Ще й не' таке можемо побачити.

Похвала зміцнила занепалий дух Гени. Він раптом відчув хорошу радість у серці, дивне тепло в грудях і якусь особливу, щирішу й покірну приязнь до Сашка.

— Мені з тобою нікуди йти не страшно, — сказав він.

— Що — зі мною! — скрикнув Сашко, незадоволений таким поворотом розмови. — Треба, щоб і самому було не страшно. Сміливість у собі виробляти треба... Ти бачив, як я з вишки у воду стрибаю? Не бачив? Шкода. З десятиметрової, о!.. А спершу боявся навіть униз глянути. Вилізу було на вишку, постою, постою, а стрибнути ніяк не можу, боюсь. А потім одного разу сказав сам собі: "Не буду я Сашком, коли не стрибну!" Розігнався і шубовснув. І що ж ти думаєш? Нічого страшного. Тепер це для мене — дрібниця.

Поки хлопці говорили, дощ ушух. Серед суцільної темної пелени хмар вималювались білуваті з рожевими відтінками клубочки. Грім покотився на південь глухими відгомонами.

— Ну, а тепер часу не гаяти. Через затоку, — сказав Сашко. Гена запитливо глянув на свого супутника.

— А як же ми?..

— Вбрід. Я тут усі місця, як свої п'ять пальців, знаю. Знаю, де мілко, де глибоко, а де її водоверті є. Зі мною не бійся, все буде гаразд.

— А може, обійдемо цю затоку, Сашко? Хіба обов'язково треба брести?

Звичайно, це було зовсім не обов'язково. І затоку таки справді можна було обійти. Але не такий Сашко, щоб відступати від того, що раз уже вирішено. Ні, він не осоромиться перед хлопцями, а особливо перед Геною. Сказано було — через Чорну затоку, значить, іншого шляху не буде.

І Сашко твердо наказав:

— Скидай, Гено, свої вельветові штани та курточку, змотуй усе це в один вузол і прив'язуй на голову.

— А навіщо?

— Як навіщо? Кажу ж тобі, що брести будемо. Щоб одяг не замочити.

— Я не вмію зв'язувати у вузол.

— Ну й безрукий же ти, скажу тобі,— кинув докірливо і з почуттям зверхності Сашко.— Нічому тебе дома не навчили. Ось, дивись, як треба.

Сашко швидко скинув з себе нехитру одежину — старенькі штани, вицвілу на сонці сорочку з одним ґудзиком і флотський смугастий тільник без рукавів, який був його гордістю. Все це дбайливо почав згортати, приказуючи:

— Мені мого одягу не шкода, висохне, я навіть купаюсь у ньому. Коли дуже жарко. Головне, щоб сірники не намокли і свічка... А в тебе одяг дорогий. Та й дома лаятимуться, якщо мокрий та пом'ятий прийдеш. А навіщо це нам? Треба, щоб наші домашні й не знали, де ми були. Менше клопоту буде... Ну, давай допоможу...

Зв'язавши свій одяг, Сашко так само дбайливо та вміло зв'язав Генині штани й курточку, потім кожен закріпив пояском одяг на голові, і хлопці побрели, розгортаючи перед собою воду руками. Сашко був засмаглий, аж чорний. Його струнке худорляве тіло в тугих м'язах було звиклим до вітру, до води й до сонця. Гена ж, навпаки, був білий і зніжений. Від дотику води він зіщулився, згорбився і мав дуже смішний та жалюгідний вигляд. Проте він всіма силами намагався не відстати від Сашка, щоб, бува, чого не сталося.

Вода спершу сягала до колій, потім — до пояса, до грудей. Часом ноги раптом натрапляли на камінь чи на мілину, а потім враз провалювались. Але середину бухти хлопці вже прошили, і серце Гени радісно стукотіло. Він навіть уже радів з того, що Сашко не послухав його і вони не обійшли затоку, а перебрали її. Ще якихось двадцять-тридцять метрів і — вони на березі. Сашко, напевне, розкаже хлопцям, що Гена поводився в дорозі сміливо, був витривалий. Хай не думають, що він, Гена, уже ні на що не здатний!..

Зненацька він відчув, що ноги його втратили опору, а тіло занурюється у воду все глибше й глибше. Він злякано закричав:

— Тут глибоко!..

Сашко й сам не сподівався, що вони натраплять на підводну яму, і теж від несподіванки трохи злякався. Але одразу ж оволодів собою і гукнув до Гени:

— Не бійсь, не бійсь, пливи, скоро виберемось на мілке.

Але Гена плавав погано. Він безпомічно борсався на одному місці, вигукуючи щось незрозуміле і дивлячись на Сашка округленими, повними страху очима. Сашко підплив до нього.

— Хапайся за моє плече однією рукою, а другою греби... Тільки не тягни донизу, ти ж важкий, чорт!..

Гена з переляку, справді, мало не всім тілом навалився на свого рятівника, забувши

про те, що й самому треба гребти. Але сердитий голос Сашка привів його до тями, і він відчайдушно замотав ногами та вільною рукою.

Сашкові було важко. Його маленькі груди жадібно хапали повітря, м'язи тремтіли. Але він напружував усі свої сили. "Допливемо,— думав сам собі.— Аби тільки Гену судорога не схопила. Отаких зніжених та нена тренованих вона саме часто й хапає..."

Проте все обійшлося добре. Незабаром знову стало мілко, і хлопці щасливо вийшли на берег. Тільки Гена після цього хвилин з п'ять сидів на землі, відсапуєчись.

— Нічого, назад підемо іншим шляхом, ближчим і легшим,— заспокоїв його Сашко. Гена з вдячністю глянув йому в очі.

4. ЩЕ ОДНА ПРИГОДА

Сашко добре знав, як складеться дальша їхня подорож. Зараз вони ідуть до Синього каміння, зустрінуться там з рештою гравців у небезпечну зону, пройдуть короткими катакомбами, які він обіцяв показати хлопцям, і тоді вже всі, кожен своїм шляхом, подасться додому.

Проте хлопців біля Синього каміння не виявилось.

— Хіба досі йдуть? — дивувався Сашко.— У нас же довший шлях і тяжчий, і то ми вже тут... Де ж це вони?

— А може, повернулися? — висловив здогадку Гена.

— Ну й дурні будуть, якщо повернулися,— відповів Сашко,— не побачать катакомб. Хай нам з тобою позаздрять.

У Партизанських катакомбах Сашкові й самому довелося бути лише один раз. Це тоді, як їхній клас разом з учителем, Федором Семеновичем, ходив туди на екскурсію. Але Сашко розповідав Гені про катакомби так, ніби зкав їх, як власну хату. Він навіть хвастася, хизувався своєю обізнаністю.

— Ти думаєш, чого ці катакомби Партизанськими зветься? Ех, ти! Тут, брат, ціла історія... Ото, коли німецькі фашисти загарбали наше місто, люди в ті катакомби й повтікали. Але вони не просто ховалися, як ховрахи. Де там! Обрали собі командиром надіого вчителя, Федора Семеновича, дістали зброю і давай окупанців глушити. Піймають якогось гітлерівця — до стінки. А якщо цілий ворожий загін зустрінуть — розіб'ють, що з нього й тріски не лишиться. Бувало, що й поїзди під укіс пускали, їде-їде і раптом трах-тарарах! — полетів разом із ворожими солдатами, гарматами і танками... А одного разу, Федір Семенович розказував, виявили наші ворожий склад зі зброєю. Вибралися вночі з катакомб і туди. Охорона у німців була невелика. Як чесонули по ній з автоматів і гвинтівок! А потім гранатами, гранатами — так усіх і поклали. А тоді зброю захопили — й додому. Здорово?..

— Здорово! — аж головою покрутив Гена від цікавості.— А як же німці на катакомби не напали?

— Куди їм! Що тільки вони не робили, щоб викурити наших партизанів, та — слабо!.. Подивляться, подивляться здалеку, а ближче підійти бояться. Правда, одного разу якось-таки прорвався в катакомби їхній загін, так його там наче корова язиком

злизала. Був — і не стало!..

І Сашко голосно засміявся.

— А де ж він дівся? — запитав Гена.

— Знищили наші. А може, заманили в таке місце, звідки ще ніхто живим не виходив. Тут і такі місця є,— пояснив Сашко.— Ти знаєш, які ці катакомби довгі? Мабуть, аж вісімсот кілометрів. Або ще більше.

— А ми там не заблудимось? — з острахом глянув на нього Гена.

— Чого б це ми заблудились? — підкинув голову Сашко. Потім подумав і додав: — У довгі катакомби не підемо. А в коротких я — наче у себе в дворі. Та в нас і часу вже мало лишилося, щоб багато ходити.

— І їсти хочеться,— підказав Гена.

— Мені теж уже хочеться,— признався Сашко,— але раз дали собі слово не їсти, значить, не будемо.

— Я не давав. То — ти.

— Це все одно. Зараз я — командир, а ти мій боєць, і діяти ми повинні заодно.

Ці слова прозвучали для Гени досить переконливо, і він примовк.

Місцевість навколо була похмура. Позаду лишилась Чорна затока. Вода в ній зараз справді була чорною, мабуть, тому, що над нею ще клубочились густі важкі хмари. Зліва й справа лежала руда кам'яниста земля, що де-не-де поросла убогою і теж рудою травою. Часом прошмигне польова миша чи ховрашок. Ховрашки поводились зухвало. Сяде на задні лапки, подивиться-подивиться на хлопців, потім свисне голосно і гулькне в нірку, ніби дражниться.

— Ну, що ж. Бачу я, що не діждемося ми хлопців. Ходімо самі..

— Ходімо,— радо погодився Гена. Йому вже не так цікаво було побачити катакомби, як швидше бути дома.

Вони пішли в напрямку до невисоких голих узгір'їв, які видулися на землі химерними горбами.

— Отам і починаються катакомби,— показав рукою Сашко.□Справді, незабаром вони побачили довгастий темний отвір. До нього треба було дертися крутими схилами.

— Втомився я. Мабуть, не долізу...— почав було Гена, але в цю ж мить він зненацька шарпнувся вбік, упав, закричавши щось невиразне, і поповз на чотирьох, оглядаючись назад виряченими від жаху очима.

Сашко спершу нічого не зрозумів. Здивовано глянув на Гену, потім — округ себе, та раптом і сам мимоволі позадкував. Величезна гадюка водила головою туди й сюди за кілька кроків від нього. Її сіре в чорненькій лусці тіло з зигзагоподібною чорною смужечкою вздовж спини майже все лежало на землі, обвивши кілька невеликих камінців, а голова хиталася то вправо, то вліво. Тонкий роздвоєний язичок зникав у гострому відкритому роті і швидко з'являвся знов. Здавалося, ще мить — і гадюка блискавкою майне в повітрі.

Сашко, отямившись, наче підкинутий тугою пружиною, відскочив назад — блідий, але весь зосереджений. Не відриваючи погляду від гадюки, він миттю нахилився,

схопив у руку камінь і що було сили жбурнув його навмання. Камінь упав поряд з гадюкою. Він не завдав їй ніякої шкоди, але, видно, роздратував, бо тварина зненацька витяглася всім тілом, зіперлася на хвіст і стрибнула чомусь не до Сашка, а до Гени, наче саме в ньому і вбачала свого найголовнішого ворога.

Гена заверещав несамовито, але з місця зрушити не зміг. Його жирне, завжди рожеве обличчя зробилося сірим від рясного холодного поту. А округлені очі застигли і стали ніби скляні.

Сашкові потрапила під руку суха гілляка. Він широко розмахнувся нею і, старанно цілячись в голову гадюці, кинув. В голову він знову чомусь не попав. Але й це було добре. Страшна

голова прошипіла щось загрозливе, а лускате довге тіло в корчах обвилось навколо гілляки, сплелось з нею.

— Бий, бий її!.. — закричав Сашко і знову майже підсвідомо жбурнув великий камінь.

Хоч руки в нього тремтіли, тепер камінь влучив прямо в голову. Гадюка забила довгим хвостом об землю, здіймаючи куряву, спробувала підвестись, але безсило вивернулася і зів'яла на землі. Тепер здавалося, що серед сухої трави і сірого каміння лежить віршовка, яку ворухить вітер.

— Ну, от і все,— сказав Сашко і знесилений сів на землю. Обличчя в нього було бліде, а очі кліпали переможно й весело.— Я думав, що вона тебе вкусить.

Гена не відповів. Він все ще не вірив, що ця страшна пригода скінчилася так щасливо. Йому ще ввижалась трикутна голова з пласким лобом, що погойдувалася в повітрі, як маятник, і гострий чорненький роздвоєний язичок.

— Та вбита ж вона! — нервово й радісно вигукнув Сашко.— Дивись-но сюди — мертва вже!..

Він підійшов до гадюки і підняв її на гілляці, довгу, гнучку, тепер уже зовсім не страшну. Раптом йому захотілося, щоб ось тут, близько біля нього, з'явилася ще одна така сама гадюка. Він би й ту вбив. І взагалі, що у цьому особливого — вбити гадюку! Треба тільки не розгубитись... І не тільки гадюка,— хай ще щось страшніше стане на його шляху, він з ким завгодно справиться.

Але боротись було ні з ким. На гілляці висіла лише безсила мертва гадюка.

І Сашко вирішив:

— Ми її ось тут, у кущі, заховаємо, а потім з собою заберемо і в школу віддамо. От буде здорово!..

— А вона не оживе? — недовірливо спитав Гена, який уже отямився трохи після пережитого і тепер стояв кроків за три від Сашка, не знаючи, що робити далі. Йому й підійти хотілося, але ляк ще тримав його в своїх пазурах.

— Тепер уже не оживе. А здорово ми її прикінчили... Та коли б і вкусила, то це нічого. Треба тільки швидко отруту висмоктати.

— Як висмоктати? — не повірив Гена.

— А так: висмоктуй і випльовуй. Аби не ковтнув. А ковтнеш хоч трохи — каюк!

— Ти звідки знаєш?

— Пхи! Звідки?! Скільки разів я висмоктував,— сказав Сашко і сам повірив у свою вигадку.— А скільки я вже тих гадюк убив — не злічиш. Ну, та досить про це. Пішли.

— Я не піду,— раптом заявив Гена несподівано твердим, не властивим йому голосом. —■ Як це не підеш?

— А так: не піду і все. Ти йди, якщо хочеш, а я — додому.□— Так ти ж без мене й дороги не знайдеш. Та й хлопці тебе затюкають. Скажуть: "От герой, ішов-ішов і вернувся".

Гена задумався. Дороги він таки не знав. І коли говорив, що не піде далі, то розраховував, що, може, й Сашко після події з гадюкою не буде таким твердим у своїх намірах, а погодиться повернутися додому.

Але, як видно, в Сашка такого наміру не було.

Що ж робити?

Гена ще трохи подумав і сказав:

— Ну, тоді дай поїсти.

— А цього вже не буде,— заперечив Сашко.— Ти чув, що я тобі сказав, коли в дорогу вирушали? Чув?... Так отож і не забувай.

Гена схилив голову, посопів трохи.

— Ну, ходім. Тільки швидше. Бо буде мені дома.

Сашко подумав, що Гені таки справді перепаде на горіхи. Йому стало навіть жаль цього товстого хлопця, якому довелося за такий короткий час так багато пережити, і він милостиво сказав:

— Скоро вже повернемось. Пішли.

Він перший заліз у печеру й подав Гені руку.

5. ОЦЕ ТАК ЗНАХІДКА!

В печері хлопці зупинилися в нерішучості. Тут, скраю, було добре видно, а трохи далі світло перетворювалось на сірий морок, який в глибині ще густішав і лякав хлопців.

— Хіба нам оце обов'язково сюди йти? — запитав Гена.□Сашко переборов у собі нерішучість, яка охопила його в першу мить, і, бадьорячись, відповів:

— Звісно ж, що обов'язково. Я тобі покажу таке, що ти ще ніколи не бачив. Федір Семенович водив нас на те місце, де партизани жили. Ох, і цікаво ж!.. І нічого тут страшного немає.□Катакомби не довгі.

Робити Гені було нічого. Хочеш не хочеш, а йди. Він повільно, нерішуче переставляв ноги, а сам уже каявся в думці за свій необачний вчинок.

І навіщо було напрошуватись на гру з цим завзятим Сашком?... Зараз уже обідня пора. Коли б оце він, Гена, був дома, то прийшов би в хату, чинно сів би за стіл, застелив би коліна накрохмаленою серветочкою, взяв би в руку важку срібну лож-

ку і сьорбав би смачний янтарний бульйон, такий гарячий, що аж обпікає губи, і такий пахучий, що аж ніздрі роздуваються... Гена так розфантазувався, що навіть

побачив себе за столом, мов наяву. Йому й хочеться їсти, але він не поспішає, розглядає позолочений візерунок на тарілці. Потім намагається поділити ложкою картоплину на чотири рівні частини: вийде, чи ні?.. А ще йому хочеться, щоб мама і татко попросили: "Їж, любий синочку, їж!.." Але ось вони вже й попросили гарненько. Гена їсть, та ще й як їсть! В одну мить у тарілці нічого не лишається... А тоді починається метушня:

— Боже мій! — кричить мама.— Генуся ж наш голодний. Він усе виїв.

Вона підносить йому до рота шматок м'яса, що аж парує, і припрошує:

— Оце, синочку, з'їж за мамусю.

Потім кладе в тарілку ополоник гарячих макаронів:

— А оце, рибонько моя, з'їж ще й за татуся.

Звісно ж, що він, Гена, їсть і за мамусю, й за татуся. І його хвалять, що він такий славний синочок, що так гарно їсть. Потім він лягає спати. Ой, як гарно, солодко спиться після смачного обіду!..

— Ти що, отетерів? — чує Гена Сашків голос.— Швидше іди сюди. Бігом, бігом!..

Деся розлетілися спогади про смачний обід, про лагідних татка і мамку, про м'яке ліжко...

Гена знову побачив себе в суворих катакомбах, серед холодного непривітного каміння, від якого віє непорушною, мертвою байдужістю.

Сашко був кроків за п'ять попереду. Він махав рукою і кликав:

— Сюди, сюди давай! Ти тільки глянь, що я знайшов! Оце так знахідка!

Гена догнав Сашка і зупинився вражений та знову немало зляканий. Він побачив на землі якесь дивовижне створіння, все в довгих сердито розчепіrenих колючих голках.

— Що це таке? — вирвався в Гени здивований вигук.

— Хіба не бачиш? їжачок. Найсправжнісінький живий їжачок! — Сашко приклав палець до губів і пошепки додав: — Ану мовчи, почекаємо, що він робитиме.

Хлопці завмерли, не відриваючи очей від звіряти. А воно полежало трохи нерухомо, ніби мертво, потім довгі й колючі голки заворушились, і їжачок розгорнувся. Показалась маленька й кумедна гостра мордочка з гудзиками-очицями. Ця мордочка смішно і зовсім не страшно фуркнула. Але зараз же їжачок знову завмер і загрозово насунув на лоб свій колючий панцир, бо Гена не втримався й засміявся від задоволення.

— Цс-ссс...— посварився на нього пальцем Сашко.— Замовчи!..

Переконавшись, що йому нічого не загрожує, їжачок побіг попід стіною. Пересувався він нешвидко, так що хлопці мали змогу добре його роздивитись.

— Що ж ми з ним зробимо? — пошепки запитав Гена.

— Спершу простежимо, куди він побіжить. Може, там ще один є. їжачки парами люблять жити.

— А тоді?

— А тоді заберемо з собою. По черзі їх у себе дома триматимемо. Ти знаєш, що вони

їдять?

— А що?

— Комах всяких, мишей, навіть вужів та гадюк.

— Ти звідки знаєш?

— Знаю, читав... А то ще вони молоко п'ють, хліб їдять, коли чогось іншого немає.

Тим часом їжачок завернув за темний ріг підземного коридора і мало не загубився з очей. Сашко швиденько витяг свічку, засвітив її і, прикриваючи долонею, знову пішов за їжачком. Гена, затамувавши подих, рухався за ним.

Дивно: маленький, колючий клубочок майже не реагував на світло. Він тільки зупинився раз, знову фуркнув сердито, потім, ніби принюючись, ткнувся гострим носиком у камінь, що лежав у нього на шляху, і знову побіг. Хлопці невідступно йшли за ним. Вони ще кілька разів повертали за їжачком то вправо, то вліво і раптом наткнулись на глуху стіну.

Тут їжачок обернувся до хлопців, фуркнув уже не раз, а кілька разів, скрутився в колючий клубочок і затих. Мабуть, він тільки тепер зрозумів небезпеку.

— От тобі й на! — розчаровано протяг Сашко. — Ішов, ішов і — прийшов... Ну, досить за ним ходити. Давай, Гена, твого картуза, я покладу в нього їжачка. Буде один на двох. Раз удвох знайшли його, значить, обом нам він і належить.

Гена й зрадів цьому, але разом і стурбувався: ще чого не вистачало — класти їжачка в його картуз!

Проте заперечувати він не став. Раз Сашко сказав, то треба йому підкорятись.

Поклавши їжачка в картуз, хлопці пішли назад, до виходу, щоб повернути в короткі катакомби. Сашко ніс їжачка, а Гена свічку. Так вони дійшли до розвилки: один хід вів праворуч, другий — ліворуч.

Хлопці завагались, куди ж іти? Ні там, ні там денного світла не було видно.

Печера, що вела ліворуч, здалася Сашкові вужчою й темнішою.

— Нею ми не йшли, — сказав він, — нам треба ось сюди, направо.

Але їм довелося повернути ще кілька разів. У Сашка раптом промайнула думка: "А чи не потрапили ми в лабіринти, про які розповідав Федір Семенович?.." І від цієї думки йому враз стало трохи страшно.

Він ішов уперед, натикаючись на кам'яні визубні, обминаючи їх, а сам все напружено думав, згадував, чи сюди вони з Геною йшли за їжачком, чи не сюди.

Еге ж, таки важкувато знайти тут дорогу. Це не те, що в степу чи на морі, де все видно, як на долоні. Це — підземелля. А тут хто завгодно заблудитися може. Навіть той, хто вже раніше бував. А якщо він, Сашко, одразу виходу не може знайти, то що ж тут дивного? Знайде.., От тільки часу шкода. Затримаються вони довше, ніж слід, лаятимуть Гену вдома так, що тільки держись!.. Та й йому, Сашкові, мабуть, дістанеться від матері.

"Ну, нічого, я всю вину на себе візьму, — вирішив Сашко. — У мене мама хороша, якщо й поб'є, то не боляче..."

Він зупинився, уважно подивився круг себе й сказав:

— Гено, тепер я вже точно знаю, куди треба йти. Ось сюди.

— А ти правду кажеш, що знаєш? — перепитав Гена.

— Ну, звичайно ж!.. Ходімо.

Та все ж Сашко йшов не дуже впевнено. Він зупинявся через кожні десять-п'ятнадцять кроків. По дорозі з'явилися нові повороти, що вели у безвість, і нарешті хлопці знову наткнулися на глуху стіну.

— Ти диви! — здивувався Сашко.— Знову ми в цьому закутку. Я його вже добре запам'ятав. Тепер ясно: лівіше треба було брати.

Гена не відповів. Та Сашко й не чекав на його відповідь. Ці останні слова він сказав тільки для себе. Йому справді здавалося, що він запам'ятав цей закуток. Він був певний, що тепер, варто тільки повернути ліворуч, і їм відкриється шлях до виходу.

Але ця дорога знову чомусь повела вниз.

"Ну й нехай собі,— думав Сашко.— А вихід усе-таки попереду є".

І Сашко йшов, ішов. Гена важко чвалав за ним. Він боявся відстати від свого друга й на крок.

А Сашко все ще надіявся, що ось-ось попереду засіріє денне світло, закінчатся оці таємничі печери і він з Геною дихне свіжим повітрям. Йому так захотілося швидше виплутатись з катакомб, що він відчув прилив нової сили й майже весело обізвався до Гени, який раз у раз спотикався.

— Ну, що ти, як лантух з тирсою? Треба ж міцнішим бути. У нас дівчата і то... Куди тобі!..

Проте ще через якийсь час Сашко і сам втратив бадьорість, свічка вже наполовину згоріла, а попереду ніякого просвіту. Хоч би було з ким порадитись. А то цей Гена, справді,— лантух лантухом. Самому й то вже легше було б!..

— Сашко, давай посидимо трохи,— обізвався Гена.— У мене вже ноги болять.

На його велике здивування, Сашко одразу ж погодився:

— Гаразд, тільки не довго.□Гена важко опустився на землю.

— Сашко, чи ми не заблудилися? — жалібно запитав він, боячись власного голосу.

— Що ти?.. І скаже таке,— заблудилися!.. Ось тільки спочинемо трохи й підемо далі. Не дрейф, до вечора будемо дома.

— А хлопці, мабуть, давно вже дома.

— Ну, то й що ж? Хіба у них такий маршрут, як у нас? Їхнім шляхом і маля легко пройде... Поки сидимо, давай погасимо свічку.

Він дмухнув, і хлопців окутала темрява. Обом стало моторошно. Гена ближче присунувся до Сашка, щоб відчувати його весь час біля себе.

— Ти не тремти так,— сказав Сашко, намагаючись голосом заглушити в собі той страх, який почав оволодівати ним.

Власне, він боявся не темряви. Його лякала думка про те, що вони, мабуть, таки справді заблудились. А якщо це трапилось, то нелегко буде їм вибратися звідси. Федір Семенович розповідав, що в партизанів було багато ліхтарів не тільки звичайних, але й кольорових, зелених, синіх. Їх розвішували так, щоб по вогнях можна було визначити,

куди треба йти. А що робити йому, Сашкові, з своєю свічечкою?.. Ех, наробив їжачок лиха!..

Хлопець сидів і пригадував, як вони з Геною увійшли в катакомби, куди потім повернули, які прикмети траплялися на шляху... Звичайно, зараз треба брати ліворуч і тільки ліворуч, а там уже й до виходу недалеко...

6. А ЩО РОБИТЬСЯ ВДОМА

Сашкова мама повернулася з роботи, зайшла у двір, який заріс густим кучерявим споришем, ступила на ганок, відчинила двері і дуже здивувалася, що син не зустрів її. Сашко, хоч часом і був хлопчиком пустотливим, але разом відзначався хазяйновитістю та працьовитістю. Його маленькі загорілі руки уміли звільнити маму від різної домашньої роботи: вони копали землю, рубали дрова, носили воду, пришивали гудзики і навіть готували нехитру страву — пшоняний суп чи товчену картоплю до оселедця.

Знаючи, що мама дуже втомлюється на роботі, Сашко часто зустрічав її готовою вечерею. Їжа не завжди була смачною, але мама не сердилася, а, навпаки, хвалила Сашка і ніжно гладила його по білявій голівці.

— Отаким і рости, синку, до роботи радий, до людей щирий,— казала вона йому, і в такі хвилини обом їм було дуже гарно.

Тепер Сашка не було. З хати на неї повіяло незвичною і якоюсь порожньою тишею.

Проте Марія Павлівна, не довго думаючи, закачала рукава й почала готувати вечерю. Ось скоро прийде Сашко. Набігався, мабуть, за день і голодний.

Та нехай і побігає трохи. Незабаром вже і в школу. А він — то дома якусь роботу робить, то сітки в'яже, то з рибалками в море ходить. Допомогає заробити грошей. Бо скільки їх не заробляй, а все мало. І собі треба одяг придбати, і Сашкові. На ньому все просто горить. Купила чоботи минулої осені — зносив. Нові треба купувати. З пальта виріс. Штани геть витерлись. А ще ж і портфель потрібний для книжок та зошитів. Бо любить він, щоб книжки в нього завжди були цілі та чисті...

Ось уже й вечеря готова, а Сашка немає. Де ж це він гасає так довго?.. Може, піти до сусідських дітей та розпитати?

Еге ж, таки треба піти.

Марія Павлівна вийшла з хати.

Вечоріло. Попід будівлями і в кущах залягали перші сутінки. Море втратило свої чудові денні барви і лежало оддалік величезною темною масою та глухо гомоніло, немов велетень у неспокійному сні. Десь далеко на ньому плив вогник, який нагадував самотню зірочку. Марія Павлівна знала, що то — клотико-ва лампочка на якомусь невеличкому суденці, що, незважаючи на темряву, йде своїм курсом, розтинаючи важкі хвили гострим кілем... Минуть роки. Сашко стане дорослим і, мабуть, теж буде моряком, як і його батько колись, і отак само, як ті невідомі їй мореплавці, вночі гойдатиметься в морі. А вона стоятиме на березі і бачитиме рухливий вогник та думатиме про сина...

Марію Павлівну охопило тужливе почуття самотності. Чомусь їй захотілось

заплакати. Отак сісти на теплу, нагріту за день землю й заплакати, щоб ніхто не бачив. Але вона тільки зітхнула глибоко та важко й неголосно гукнула:

— Сашко-о-о!..

Ніхто не відгукнувся на її голос.

Жінка ще кілька разів покликала хлопця, а потім повернулася на найближче світло. Постукала в шибку.

— Ваш Федько дома? — запитала вона сусідку, яка вийшла з хати.

— Дома. А що таке?

— Щось Сашка мого й досі немає. Боюся, чи не сталося з хлопцем якогось нещастя.

— Федько, а йди-но сюди! — погукала господарка свого хлопчика.

Той вийшов, підсмикнув штани, шморгнув носом.

— Ви про Сашка питаєте?

— Еге ж, Федю, про Сашка. Чи ти не знаєш, де він може бути?

— А вони з Геною до Синього каміння пішли. І ми з Василем ходили, і Костя з Вітькою... Тільки ми вже всі повернулися, а їх ждали-ждали та й розійшлися.

— І ти оце, харцизяко, аж біля Синього каміння був! — нагримала мати, докірливо хिताючи головою.— Чого тебе туди носило?

— Та ні... Ми не дійшли... Як уперішив дощ, то ми з дороги й повернулися... А Сашко, той не повернеться. Казав, що й у Партизанські катакомби зайде.

— Так оце він з Геною аж у Партизанські катакомби пішов?— злякано запитала Марія Павлівна і пригрозила: — Ну, я ж йому...

Федькова розповідь начебто й заспокоїла трохи Марію Павлівну. Тепер вона хоч знала вже, де ж саме Сашко з Геною. Але разом з тим жінка й стурбувалася. Ті Партизанські катакомби! Небезпечно туди потрапляти дітям. Можуть зайти в такі місця, що й не виберуться. І чого йому треба було в катакомбах?... Та ще ж — подумати тільки! — і Гену з собою потяг...

За думками незчулася, як і до власної хати дійшла.

А тут знову морок ніби холодними руками обняв, здавив.

Смутком прищемилося серце. Пусто у хаті без Сашка. Один єін у неї лишився після того, як ворожа куля скосила чоловіка на війні. Єдина любов і єдина надія.

Багато є таких батьків, що мають звичку кожному зустрічному похвалити свою дитину. А вона, Марія Павлівна, не вихва ляється Сашком перед сусідами — в серці любов до своєї дитини носить. Вона не вміє ніжно пестити, цілувати на людях, та він би й не відповів їй на ті відкриті, показні ласки. Зате люблять вони одне одного глибоко...

Довго сиділа Марія Павлівна на самоті і багато думок передумала.

А потім її вже й острах узяв: де ж все-таки Сашко з Геною? Час би вже й повернутися.

І раптом знову пронизала гостра думка:

"А що, як заблудилися хлопці в катакомбах?.."

Так, це справді могло трапитись. Адже Марія Павлівна добре знає, як химерно покручені оті підземні коридори. Тягнуться вони і прямо, і вліво, і вправо, ніби вулиці

та провулки у величезному місті. На кожному кроці — загадкові зигзаги, закручені петлі, глухі тупики. Ідеш наче сюди, а виходить, що треба було інакше йти. Марія Павлівна жила там під час війни. Спершу воду партизанам носила, потім у підземних майстернях працювала — шила, латала. Але й сама не всі входи та виходи знає. А Сашко ж тільки раз там був, та й то недалеко повів їх учитель, Федір Семенович...

Учитель добре знає катакомби. Командиром партизанського загону був. Але чи зручно турбувати його серед ночі?.. Тільки клопоту наробиш. А тим часом Сашко прийде, виявиться, що все гаразд, і — соромно буде перед Федором Семеновичем!..

І знову сидить Марія Павлівна, жде...

Уже й серце болить, а жде, надіється.

Ні, немає Сашка. Мабуть, таки заблудились хлопці.

Ага, нарешті! Знайомо рипнула хвірточка.

Марія Павлівна кинулася до порога.

Ні, не він.

У двір зайшов Генин батько, Ярослав Никанорович. Ото клопоту буде!

Ярослав Никанорович повільно переступив поріг і, дивлячись на Марію Павлівну печальними очима, промовив:

— Досі немає Гени. Це ж просто жах!

— І мого немає,— сумно сказала жінка.

Ярослав Никанорович сів на стілець, поскаржився:

— Дружина аж захворіла. Що його робити, я й сам не знаю.□Марія Павлівна подивилася на його маленьку, зігнуту, придавлену горем фігурку й сказала:

— Чого ж так будемо сидіти? Ходімо шукати.

— Де шукати серед ночі? — в голосі чоловіка було чути справжній розпач.

— Ходімте,— твердо і коротко сказала ще раз і, накинувши на плечі жакетик, рушила до дверей.

Він пішов за нею, мовчазний і покірний.

Вона знала, куди йде. Біля школи жив Федір Семенович.

Вікна в його хаті вже не світилися, але Марія Павлівна постукала.

Виявилось, що Федір Семенович тільки ліг, ще не встиг заснути. Впізнав жінку, запитав:

— Що трапилось, Маріє Павлівно?

— Сашка і Гени немає. Кажуть, що вони в Партизанські катакомби пішли. Боюсь, чи не заблудилися хлопці.

Марія Павлівна не могла розглядіти в пітьмі обличчя вчителя, але добре знала його і уявляла, як стурбовано звелися у нього над переніссям широкі чорні брови.

— Погано,— промовив він.— Там є такі закутки, що й дорослому не під силу їх запам'ятати. А це ж — діти. Я зараз...

Швидко він вийшов одягнений, сказав:

— Самим нам важко буде шукати хлопців. Треба обійти і короткі катакомби, і довгі. А ви ж їх самі як слід не знаєте.

— То що ж робити будемо? — запитала Марія Павлівна ослабим голосом.

— Підемо зараз в піонерський табір, хай директор дасть нам на підмогу хлопців старшого загону і вожатого. Я вже двічі водив їх на екскурсію в катакомби, там хлопці серйозні, надійні.

Через півгодини піонерський табір ожив. Перегукувалися голоси. Спалахували смолоскипи. Вожатий, стрункий чубатий юнак, готував піонерів до незвичайного походу.

Не було ще такого в таборі, щоб серед ночі підіймали з ліжка. Але й не знайшлося жодного піонера, який би відмовився піти до Партизанських катакомб.

7. У КАТАКОМБАХ

Сашко з Геною посиділи трохи і знову пішли шукати виходу. Світло засвічували тепер лише на коротку хвилинку, а потім знову гасили і в темряві трималися руками за стіни. Від стін тхнуло теплою вологою, яка дурманила мозок.

Сашко йшов попереду, притискаючи до себе картуза з їжачком, з яким він, незважаючи ні на що, не хотів розстатися, а Гена плентався за ним і в думці нарікав на Сашка. Тепер він уже забув, як сам напросився на цю подорож, і йому здавалось, що у всьому винен тільки Сашко. Тому Гена кречав, сопів, спотикався, робив усе для того, щоб показати, як йому важко.

Сашко не звертав на це ніякої уваги, думаючи лише, як знайти вихід з цих клятих катакомб. Він уже знав, що заблудився остаточно, і тепер розмірковував, як сказати про це своєму й без того втомленому та вкрай зневіреному супутникові. Просто зізнатися — це значить відібрати у Гени останню надію і останні сили. Але й мовчати далі не можна. Навіть перед самим собою соромно. І Сашко сказав:

— Гено, ми заблудилися.

Ці слова приголомшили Гену. Хриплим і глухим голосом він перепитав:

— Невже ж таки заблудилися?

— Це правда. Я не знаю, де вихід.

— А що ж ми будемо робити?

— Як що? Будемо шукати виходу. Тільки ти не бійся. Виберемось.

Але тепер уже ніякі слова, ніякі запевнення до Гени не доходили. Страх скував усе його тіло й мозок. Ноги підломилися. Він важко сів на землю й заплакав.

— Та хоч не плач ти, комахо нещасна, і так гірко! — роздратовано сказав Сашко.— Що допоможуть твої сльози? Вставай, ходімо далі.

— Я не піду, нікуди не піду. Ми ще дужче заблудимось,— говорив крізь сльози Гена.

— Ну, коли так, то сиди. Я сам піду,— рішуче промовив Сашко і, справді, зробив крок убік.

Цього було досить, щоб Гена схопився на ноги.

— Ні, ні, не лишай мене самого.

І вони знову пішли. Гена схлипував, але плентався за Сашком, хоч таки справді відчував величезну втому.

Сашко розумів, що Гені важче, ніж йому, розумів, що треба було б добре спочити, пожувати хліба (бо і в самого вже живіт підтягло), напиться водички, але йому шкода було витратити на все це й хвилину часу. Він уже не міг сказати певно, що надворі: вечір, ніч чи, може, ранок. Якщо вже зайшла ніч, то гіршого й бути не може. Повернеться з роботи мама, ждатиме його, розпитуватиме, куди пішов. І як же вона хвилюватиметься, бідолашна! Та хіба тільки його мама? А Геніні батьки!.. Що з ними буде?..

— Ану, чекай,— обізвався Сашко. Він витяг з кишені тепер таку дорогоцінну, як найбільший скарб, свічку, запалив її і оглянувся довкола. Туди й сюди тяглася безкінечна печера. В кам'яній стіні темніла велика ніша, видно, вона була видовбана колись людськими руками. Біля входу до ніші на стіні білою фарбою було написано:

"Нашого народу фашисти ніколи не переможуть! Смерть фашистському звіру, хай живе радянський народ!"

Були ще написи, зроблені фарбою і видовбані чимось гострим. Але Сашко вже не читав їх, а радісно вигукнув:

— От бачиш! Тут жили партизани. Значить, вихід десь недалеко. Зараз посидимо, поїмо трохи і — далі.

Почувши це, Гена пожвавішав.

— Мені так їсти хочеться, що аж в животі бурчить. Я тільки мовчу,— сказав він.

— І правильно робиш, що мовчиш,— похвалив його Сашко.— Хліба в нас мало, тож треба економити.

Він відламав Гені більший шматок, а собі менший і погасив свічку.

— Можна і в темряві їсти, мимо рота не понесемо, а свічку шкода.

Вони мовчки й зосереджено жували хліб. Такого смачного хліба Гена ще ніколи не їв. Вій добре бачив, що Сашко дав йому більший шматочок, але все ж був незадоволений! з того, що решту хліба Сашко заховав у кишеню.

"Навіщо його ховати? — думав Гена.— Наїлися б раз, і добре! А то, як іти, так "швидше, швидше", а як поїсти, то не дає вдосталь..."

Гена раніше ум'яв свою порцію і тепер сидів та з заздрістю слухав, як плямкає губами Сашко.

— На, води ковтни,— подав Сашко пляшку.— Тільки небагато.

Гена випив, зітхнув. Йому захотілося спати, але він боявся сказати про це Сашкові, Знову ляатиме. Але Сашко ніби вгадав його бажання.

— А тепер давай просто так посидимо. Схиляйся на мене, буде зручніше й тепліше. Тільки їжачка не придави.

Гена схилювався, заплющив очі і швидко почав засинати. Йому здалося, що в головах у нього не Сашкове плече, а м'яка подушка, і що він не в катакомбах, а в своїй затишній кімнаті... Раптом йому примарилось, що він чує тиху музику з радіоприймача, і несподівано народилася думка: "От і добре, що я вже дома, що ця подорож так щасливо закінчилась". Потім йому почало снитися, що він п'є тепле смачне молоко... І зненацька всі видіння зникли. Гена заснув міцно, як сплять натовлені люди.

А Сашкові спати зовсім не хотілося. Хлопець знову й знову намагався по різних прикметах визначити, куди треба йти, щоб знайти вихід з катакомб.

Може, він з Геною йде невірною? Може, вони заглиблюються в лабіринти все дужче й дужче?.. Звісно, й це може бути. То що ж його робити?.. Ну, хоч би яка-небудь десь міточка чи вказівка була!..

Потім Сашко згадав про свого вчителя, Федора Семеновича. З ним би не заблудилися. Він швидко знайшов би звідси дорогу. Та чи треба про це мріяти? Все одно марно. Вчитель, звичайно, й не знає про те, що хлопці потрапили в таке тяжке становище.

Гена, заснувши, всім тілом наліг на Сашка, тому сидіти Сашкові було дуже незручно, одна нога отерпла, але він не ворухився, щоб не збудити Гену. Хай поспить трохи, хай набирається сил, бо ще — ой як тяжко може бути! Добре, коли швидко пощастить знайти вихід. А якщо ні?.. А коли взагалі вони йогоне знайдуть ні сьогодні, ні завтра — тоді що?.. Аж волосся заворушилося на Сашковій голові.

Йому захотілося з араз же схопитися і не йти, а бігти, аби тільки швидше вирватися з цієї пастки. Але він зусиллям волі переборював у собі страх. Подумав: "Треба хоч самому триматися як слід, щоб не бути схожим на Гену. Бо як удвох злякаємось, тоді — кінець".

Нарешті й Сашко, стомлений подіями та думками, схилив голову на плече. Незчувся, як заснув.

А прокинувся так раптово, неначе його різко штовхнули під бік.

— Гено! Гено! — закричав він спросонку.— Що ж це ми спимо?

— А що? — Гена схопився, як ужалений.

— Як що? Може, ми всю ніч проспали!

Справді, навіть Сашко не міг визначити хоч приблизно, скільки тривав сон. Могло бути — годину, а могло бути — й багато годин. Хіба вгадаєш, коли спиш?..

Але, незалежно ні від чого, тепер треба йти. Відпочили — і досить.

Загартований, звиклий до всіляких труднощів, Сашко справді був бадьорий, жвавий. Він міг іти скільки завгодно. А Гена, хоч і швидко схопився на ноги, раптом відчув, що вони в нього ніби налилися свинцем. Болів кожен м'яз, боліла кожна кісточка. Все тіло було, мов побите. Найменший рух коштував Гені великого зусилля.

І хлопець, зробивши кілька кроків, сказав:

— У мене підкошуються ноги. Натрудив дуже.

— Нічого, розімнуться,— заспокоїв його Сашко, щиро бажаючи, щоб вони справді якнайшвидше розім'ялися.

Але його обіцянка не допомогла. Гена не йшов, а буквально волік за собою ноги — кволо, важко, як стара конячина. Зробить крок, постоїть-постоїть на одному місці, потім робить другий. Горе та й годі!

А далі йшов, ішов і зовсім сів.

Сашко зупинився біля нього, постояв трохи й запитав:

— Ну, що мені з тобою робити?

В його голосі почулися нотки розпачу. Гена не відповів. Тільки тихенько, безнадійно плакав та раз у раз шморгав носом.

Сашко нахилився до Гени, поклав руку йому на плече й почав умовляти.

— Що ми висидимо отак, Гено?.. Хіба ж я не розумію, що в тебе дуже болять ноги і що тобі важко йти? Ще й як розумію. Але ж і сидіти не можна. Треба хоч помаленьку йти... Чуєш, Гено? Вставай. Ми не будемо спішити... А там згодом поїмо ще трохи, хліб же в нас ще є...

Гена перестав схлипувати, зітхнув. А Сашко заговорив знову:

— І дома ж нас ждуть, непокояться... Може, там уже й шукати нас збираються. Скільки клопоту завдали!.. Ні, Гено, нам не можна сидіти й чекати хтозна-чого... А ноги перестануть боліти. Це вони зразу, а потім перестануть. Я тобі точно кажу.

— Ну, давай руку,— промовив Гена.

І вони знову пішли. Сашко часом засвічував сірник, а інколи й свічку. Тоді хлопців обступало суворе каміння, темне й німе. В нього не питаєш, куди йти. А якщо й питаєш, то воно нічого не відповість. Отже, надіятись треба тільки на себе. Хай важко, хай уже й ноги не несуть. А треба йти.

Сашко й сам уже почував велику втому в усьому тілі, йому дуже хотілося їсти, і він думав: "Якщо вже й мені аж живіт підтягло від голоду, то як же себе відчуває Гена!" Але й про це Сашко мовчав. Намацував у кишені маленький шматочок хліба і сам собі в думці наказував: "Не чіпай! Хай на потім. Мало що може ще статися. Нехай хоч маленький запас буде". І він змушував себе забувати про той хліб.

Але, коли Гена почав просити їсти, як мала дитина, Сашко таки витяг з кишені той шматочок, відломив половину, простяг Гені і сказав:

— Більше не проси, бо оце увесь. Собі й крихти не беру.

Він обдурив Гену, що хліб увесь. Але добре знав, для чого це робить. Настане час, коли Гена знову буде скиглити, знову проситиме їсти, і треба, щоб було чим хоч трохи його погодувати.

Коли б Гена зараз відламав від свого шматочка трохи й Сашкові, той, звичайно, взяв би. Але Гена не зробив цього, і Сашко тільки проковтнув голодну слину, подумавши: "Нехай. Він же слабший за мене".

8. ЛЮДИ З СМОЛОСКИПАМИ

Федір Семенович, Марія Павлівна і Ярослав Никанорович йшли попереду.

За ними, освітлюючи дорогу смолоскипами, поспішали піонери. Ця група людей з рухливими вогнями в руках тримала напрямок понад морем до лісу. За нею по землі тяглися чорні, химерні тіні. З моря віяло нічною прохолодою. Скелі, об які бились неспокійні і невтомні хвилі, лише вгадувались. Вдень вони манили до себе, чарували око своєю суворою красою. А зараз — лякали темними невиразними формами. Здавалось, за кожною з них на тебе чекає щось таке, чого тобі ще ніколи не доводилося бачити.

Серед піонерів не чути було веселих розмов, сміху, які завжди супроводжують це

юне бадьоре плем'я. Всі вже знали, що йдуть у катакомби не на прогулянку, не на екскурсію, а для того, щоб знайти двох хлопчиків, які так необачно потрапили в кам'яні лабіринти. Тому говорили між собою стримано, майже пошепки. Очі у кожного при світлі смолоскипів блищали тривогою й турботою.

Підемо через ліс,— сказав Федір Семенович,— тут є стежина, яку мало хто знає, але нею до катакомб найближче.

— Гаразд,— тихо відповіла Марія Павлівна, тамуючи ту величезну тривогу, яка весь час стискала її серце.

Ярослав Никанорович часто зітхав і все повторював:

— Ох горе, горе яке! Невже ж ми їх не знайдемо?

— Не вдавайтесь у відчай,— звертався до нього учитель,— з хлопцями нічого поганого не сталося. Просто заблудилися. В Партизанських катакомбах це навіть з дорослими бувало... Я Сашка добре знаю. Він хлопчик кмітливий і дужий, зуміє, коли треба буде, потурбуватися і про себе, й про Гену.

Федір Семенович й словом не натякав лише про те, що найдужче турбувало й непокоїло його самого. У катакомбах було кілька ям-колодязів, видовбаних колись партизанами для зберігання боєприпасів та продуктів. Якщо хлопці брестимуть у темряві, то, чого доброго, ще потраплять у таку яму. Можна покалічитись, а то й зовсім убитись. А коли й цілими лишаться, то скільки переживуть, бідолашні! Не всяке серце дорослої людини витримає...

Федір Семенович завбачливо захопив з дому шматок вірьовки, підперезавшись нею так, як рибалки підперезуються сіткою. Нехай буде, може, й знадобиться.

Почався ліс. Це був той самий ліс, який Сашко з Геною бачили з гори, коли спускалися до Чорної затоки. Він був високий і густий. Столітні дуби, клени, осокори переплелися вгорі старим, важким гіллям, заховавши від очей небо і далекі зорі на ньому. Між товстелезними стовбурами росли густі кущі ліщини, глоду, шипшини. Темрява ніби ховалася від смолоскипів, шара-халася від куща до куща. Перед очима вимальовувались дивовижної форми віти. Покручене гілля здавалось живим. Ліс шумів глухо, загрозливо. Час від часу в глибині його,— то далі, то ближче,— лунали якісь незрозумілі звуки. Так міг ревіти дикий звір, кричати на смерть перелякана людина, ламатися могутнє дерево.

Група людей з смолоскипами мимоволі зупинялася, мовчки дослухалась: чи то не Сашко з Геною кличуть на допомогу?.. Ні, той самий звук більше не повторювався. Лише згодом лунав інший, ще дивовижніший і незрозуміліший. Ліс жив своїм нічним, загадковим життям.

— Триматися гурту,— наказував Федір Семенович піонерам.

Але вони й без цього попередження тиснулися одне до одного: ліс лякав їх, і тільки думка про те, що він скоро закінчиться, змушувала їх тримати себе в руках.

А крім того, вони бачили перед собою постаті дорослих. Федір Семенович був високий, трохи сутулий, з гострими рівними плечима. Він розмахував довгими руками так вільно, наче йшов не лісом, а широкою, просторою степовою дорогою. Здавалось,

густе гілля розступалося перед ним, так легко він знаходив нікому не відому стежку. Позаду всіх, час від часу роблячи короткі зауваження хлопцям, йшов піонервожатий. Марія Павлівна дивувала хлопців своєю витримкою. Смолоскипи вихоплювали з темряви її обличчя. Воно було бліде, а вуста міцно стиснуті. Тільки Ярослав Никанорович пригнічував дітей своїм виглядом. Маленький і ослаблий, він жалібними очима поглядав на своїх супутників і, здавалось, готовий був ось-ось заплакати.

Нарешті ліс закінчився.

А коли вийшли на узлісся, то з великим здивуванням побачили, що вже світає. Зорі згасли. Небо зблідло і набрало якогось лимонного кольору. На сході, над далеким горизонтом випурхнула хмаринка — легка і яснолиця. Вона швидко зарожевіла знизу, стала схожа на пелюсточку півонії. Потім розчервонівся схід і раптом запалав такими барвами, яких немає в жодному кольорі райдуги.

Піонери повеселіли, заговорили голосніше. Почулися розмови :

— Та невже ж таки хлопці заблудилися?..— недовіжливо питали одні.

— Та ні, не може бути. Це вони кудись далі пішли,— висловлювали припущення інші.

— А може, вони вже давно дома? — вставляли і своє слово треті.

— Ви ще не знаєте як слід тих катакомб,— обернувся до них Федір Семенович.— Ось скоро ви самі переконаєтесь, як легко там можна збитися з дороги.

Нарешті шукачі опинилися перед входом до катакомб. Учитель зупинив усіх, наказав, щоб сіли й відпочили трохи, а сам зі спритністю, яка здивувала присутніх, вистрибнув на кам'яний карниз біля круглого темного отвору.

— Трохи далі ще один вхід є, але вони увіходили сюди,— сказав Федір Семенович, уважно розглядаючи землю під ногами.

— Чому ви так думаєте? — запитала Марія Павлівна, підходячи ближче до вчителя і дивлячись на нього знизу.

— Перед тим, як вони сюди зайшли, був дощ, земля промокла, і на ній видно їхні сліди.

Марія Павлівна відчула, як серце її гулко і ще тривожніше застукало. Вона уявила собі самотніх, голодних Сашка і Гену десь там, у землі, в чорному лабіринті підземних тунелів. Що вони роблять зараз, у цю хвилину?.. Чи знають, що їх вирядилось шукати багато людей?.. Ні, не знають, звичайно. Ох, коли б знали! їм прибавилося б сили і легше було б чекати порятунку.

Але разом і радість ледь відчутним теплом зажевріла в грудях. Адже тепер уже точно відомо, що хлопці тут, а не десь в іншому місці. Федір Семенович не— може помилитися. Він — досвідчений слідопит. Марія Павлівна ще не забула, як учитель, командуючи партизанським загonom, умів по найменшій, най-непомітнішій дрібниці визначити, де ворог і навіть скільки його та яка в нього зброя. Йому в пригоді ставали і земля, і дерева, і вітер. До всього він уміє приглянутись, прислухатись і в потрібну хвилину одержати необхідну відповідь... Марія Павлівна дивилася зараз на Федора Семеновича захопленими і вдячними очима.

— Тепер ми знайдемо хлопців? — запитала вона з надією в голосі.

— Знайдемо, обов'язково знайдемо,— твердо і впевнено відповів їй учитель.

Він знову легко, як спортсмен, зіскочив униз і зібрав навколо себе піонерів.

— Половина з вас піде зі мною,— сказав він,— а решта — з Марією Павлівною. Наказую дотримуватись суворої дисципліни і порядку. Завдання у нас нелегке. Хлопців треба знайти будь-що. Тільки з ними ми маємо право повертатись додому...— Ви теж підете з Марією Павлівною,— додав учитель, звертаючись до Ярослава Никаноровича.

Піонери один за одним видерлися по стрімкому схилу до входу в катакомби. Тут вони зупинились, перевірили смолоскипи. Обличчя у всіх були зосереджені, очі палали настороженою цікавістю.

Федір Семенович звернувся до Марії Павлівни:

— Пригадуєте оці чотири розгалуження?

— Здається, не забула ще.

— Ця вузенька штольня робить кілька петель і виходить на той бік гори. В ній не заблудишся, хоч би й хотів. Ота, що он збоку, теж виведе тільки на схили Чорної кручі. Коли б хлопці нею пішли, то вже давно були б дома. А оці дві дуже покручені. Ви, Маріє Павлівно, якщо пригадуєте, ось сюди ходили у майстерні.

— Так, тепер я точно це пригадую,— підтвердила жінка.— Я знаю ці печери.

— От ними ви й підете з своєю групою. Там будуть бокові відгалуження, але вони короткі. Огляньте кожне з них і знову тримайтеся головної магістралі. Я з своїм загоном піду ось сюди. Тут справжні лабіринти. Тільки знаюча людина може з них вибратись.

Групи розійшлися.

Марія Павлівна поспішала. Та все ж вона намагалася міцно тримати себе в руках, уважно оглядала всі ніші та закутки, яких траплялося по дорозі справді-таки чимало.

Несподівано після кількох поворотів натрапили на велику круглу печеру. Смолоскипи вихопили з темряви високе склепіння і гладенькі чорні стіни. На одній із них був вирізаний череп і під ним — дві кістки хрест-навхрест. Вся група мимоволі зупинилася й зацікавилася. Тільки хтось із хлопців зляканим голосом прошепотів:

— Ох ти!..

— Не дивуйтесь, діти,— озвалася Марія Павлівна,— деякі катакомби існують сотні років. Було, що тут і пірати ховались, і бандити всякі... Хіба вам Федір Семенович про це не розповідав?

— Говорив, говорив! — підтвердили деякі,— але ж тепер ми самі побачили.

— Ходіте,— повела піонерів далі Марія Павлівна,— кожна хвилина дорога.

Хлопці тепер ішли ще тісніше, кожен намагався триматися гурту. Але розмовляли між собою навмисне голосно, щоб затамувати той страх, який мимоволі охоплював їхні маленькі серця в цій дикій підземній порожнечі. А то й просто надіялись, що, може, Сашко та Гена, які заблудилися, почують їх. Іноді група зупинялась, і хтось із піонерів голосно гукав:

— Сашко-о!.. Ге-е-ено!

А потім йшли далі. Вони забрели у високу й простору печеру, де наткнулися на залишки домашнього начиння та господарських речей. Тут стояв почорнілий від давнини, перекошений ослін, зроблений грубо, самою сокирою. Боком лежала табуретка. Під однією стіною стриміли вкопані в землю стовпчики, на яких, мабуть, колись були покладені дошки для спання. Валявся маленький закурений казанок. А на землі ще можна було побачити залишки затверділого попелу.

Діти, мов зачаровані, зупинилися перед усім цим, Марія Павлівна тихо й задумливо сказала:

— Тут ми жили, коли партизанили. Такі стоянки нам траплятимуться ще. Уважно оглядайте їх. Може, Сашко з Геною саме в одній з таких і сидять десь...

Піонерів дедалі розбирала все більша цікавість до того, що вони бачили. Але Марія Павлівна розповідала й пояснювала мало. Вона була зайнята своїми думками. То їй пригадувалось, як жила тут, шила, прала, лікувала поранених партизанів... То знову думками оволодівали Сашко та Гена. їй малювались всілякі жахи. Іноді здавалось, що з хлопцями сталося щось дуже серйозне, і тоді пекуча туга стискала її серце. Але трималася вона зовні спокійно, і це добре впливало на піонерів. Адже не годину й не дві потрібно було для того, щоб оглянути цю ділянку катакомб. Не молено затримуватись й на хвилину...

Ярослав Никанорович ледве встигав за Марією Павлівною. Його худорляве обличчя зморщилось, постаріло, вузькі плечі зігнулися, ніби під незимірним тягарем. Хоч тут катакомби були високі, просторі, вони гнітили його так, що навіть присутність інших людей не могла вивести його з стану якоїсь тяжкої заціпенілості.

У Федора Семеновича шлях був складніший, тяжчий. Його групі доводилось пролазити такими вузькими щілинами, що ставало моторошно. Але натикалися й на величезні хави, в кожній з яких, здавалось, міг би вміститись цілий будинок. Катакомби вели то вгору, то вниз, то закручувались несподівано. І коли б не учитель, хлопці давно вже опинилися б у такому ж самісінькому становищі, як Сашко з Геною.

Та Федір Семенович добре розбирався в хитрих лабіринтах ходів, знав, куди яке відгалуження цього підземелля веде і куди приведе. Він тільки іноді зупинявся, щось недовго обмірковував, робив крейдою лише йому зрозумілу позначку на стіні і простував далі. Траплялось так, що опісля група знову натикалася на одну з таких позначок: то шукачі перетинали свій же шлях, зробивши під землею коло, а може, й не одне. Федір Семенович і його супутники теж гукали Сашка та Гену. Але кожного разу їм відповідала лише недалека луна. Голоси билися об вузькі стіни і тут же завмирили. Смолоскипи не могли розігнати густої темряви. Від яскравого світла пільма лише шарахалась у кутки, роблячи їх невидимими.

"Тільки б у яму не потрапили! — думав Федір Семенович про Сашка та Гену. — Тоді все буде гаразд..."

9. ОСТАННЄ ЗУСИЛЛЯ

Звісно, ні Сашко, ні Гена нічого цього не знали.

Той шматочок хліба, що Сашко дав Гені, не дуже допоміг. Нездоланна кволість, ніби важка отрута, з кожною хвилиною сковувала Генине тіло. Він все частіше сідав на землю, щоб перепочити. Сашко дозволяв йому посидіти, бо розумів, що Гена зовсім знесилів, тіло у нього зніжене, м'язи слабкі, не загартовані, не звичні до тривалого напруження.

Їх оточували тісні стіни і безкінечна темрява. Здавалось, скільки не йди, а буде все оте саме: чорна темрява і оці стіни — невидимі й безкінечні.

— Сашко, ну як вибратися звідси? Як?..— в розпачі запитав Гена, і в голосі його було стільки горя, душевної муки, фізичного страждання, що серце Сашкове мимоволі здригнулося.

— Що я тобі скажу, Гено,— відповів Сашко.— Ми пішли не тією дорогою, яку я знав, і потрапили в лабіринти...

Він помовчав трохи й додав:

— Тепер тільки випадково ми можемо натрапити на вихід... Іти треба, Гено. Увесь час іти, хоч помаленьку.

— Я не можу... Зовсім уже не можу...— простогнав Гена, хитаючись на здерев'янілих ногах.— І... я, мабуть, упаду зараз...

"Впаде — гірше буде,— подумав Сашко,— краще хай ще посидить чи, може, й полежить". А вголос сказав:

— А почекай-но, зараз присвіtimo.

Сашко зашарудів сірниками. Спалахнув слабенький вогник. Гойднулися по кострубатих стінах тіні, немов живі створіння.

І раптом хлопці побачили, що вони стоять біля великої печери, видовбаної в стіні. Вона своєю чотирикутною формою була схожа на кімнату. Видно було, що печера й справді правила колись людям за житло. Притулена до стіни стояла дошка, схожа на кришку стола. В кутку валялась стара ряднина, якими в кімнатах застеляють підлогу. Біля неї стояв кухлик з переломленою алюмінієвою ложкою.

Але увагу Сашкову одразу ж привернуло інше.

— Диви, сірники! — вигукнув він радісно і кинувся в куток, де лежали кимось акуратно складені коробочки.

Вони були повні, і Сашко знову не міг стримати своєї радості.

— Живемо, Гено! Тепер буде чим присвічувати.□Він засвітив свічку і дав її Гені.

— На, подерж. А я зараз тобі таку постіль обладнаю, що закачаєшся.

Поки Гена стояв із свічкою в руці, Сашко швидко поклав дошку на землю, застелив її рядниною і весело сказав:

— Лягай, Гено, відпочивай. Звісно, не така постеля, як вдома, але все ж не на голій землі. Бачиш, як нам повезло!.. Тут жили колись партизани — це ясно. Значить, і вихід десь уже недалеко...

Гена важко опустився на коліна, на лікті і безвільно витягся на ряднинці, відчуваючи, як у всьому його вкрай стомленому тілі пульсує гаряча кров.

— Давай я тобі в голови підмощу трохи, зручніше буде,— знову сказав Сашко і

дбайливо підгорнув краєць ряднинки Гені під голову.— Ось так і лежи. А я зараз сірнички поспробую, чи не відсиріли.

Проба виявилась невдалою. Сірнички справді не горіли. Та Сашко ще не втрачав надії.

— Ти знаєш, Гено, як вогкі сірники сушити?.. Об чуб. Ось дивись... Я завжди так роблю, коли сірник відсиріє.

Він почав обережно і м'яко терти головку сірника об власне волосся. Але головка одразу ж розсипалась. Тоді він спробував другий, третій... десятий сірничок. Нічого не виходило. Сірники були зовсім непридатні, і Сашко тільки чортихнувся зо зла. Згадав, що свічка горить даремно, погасив її.

Можна й без світла відпочивати.

— Сашко, лягай і ти біля мене,— обізвався Гена.

— Зараз ляжу,— відповів Сашко.— Я отут причеплюсь, а біля мене хай і їжачок наш відпочиває.

Сашко справді приліг, притуливши до колін картуза з їжачком, і затих. Його знову обійняли важкі неспокійні думки.

Що ж його робити далі?..

Легко запитувати. А як відповісти на це своє запитання? Що можна придумати, щоб урятувати і себе, й Гену?.. Адже треба все-таки знайти вихід з цих клятих катакомб. Треба!..

Хлопець довго лежав мовчки, напружено думав.. Гена біля нього нерівно дихав. Навколо було темно і так тихо, наче на світі взагалі ніде нічого не існувало, наче й самого світу не існувало, а була тільки оця непроглядна темрява та ще — тиша, від якої дзвеніло у вухах.

Сашко звівся, кволими рухами витяг з кишені сірники, почав рахувати їх помацки. Налічив лише десять. Треба рідше запалювати, щоб розтягти надовше.

Потім він так само помацки зміряв свічку. В ній було, мабуть, сантиметрів п'ятнадцять.

Сашко почав пригадувати, скільки така свічка горіла вдома, коли, бувало, електростанція виключала світло, а йому треба було дочитати Трублаїні чи Джека Лондона. Він встигав прочитати з двадцять сторінок, не більше. Це — дуже мало. Значить, свічку треба теж зберігати. Може, ще трудніше буде.

"А що, якби залишити Гену тут, добре запам'ятати це місце і піти самому пошукати виходу? — раптом подумав Сашко, і ця думка вже не давала йому спокою.— Справді, а чому б і не піти? Гена спить. Він нічого не почує і навіть не знатиме про те, що на якийсь час лишився сам".

Сашкові здалося, що досі він діяв аж надто нерішуче. Його зв'язував Гена. А тепер він сам пошукає виходу. І знайде. Обов'язково знайде. Адже він не буде повзти, як черепаха, а

швидко кинеться туди, сюди... Знайде вихід і прийде за Геною. Ото буде радість!..

Хлопець обережно звівся на ноги, боячись, щоб навіть кісточка якась не хруснула.

Мацаючи руками стіни, вийшов з печери на магістраль, по якій вони з Геною йшли, і тут тільки знову засвітив свічку.

"Ясно,— подумав він,— треба йти так, як ми і йшли. Тільки тепер я ставитиму позначки. От дурний, і чого раніше до цього не додумався?.. По позначках легко буде до Гени повернутися. Аби тільки він не прокинувся, поки я знайду вихід. Бо ще кине́ться мене шукати, розгубимось. А як розгубимось, ото вже справжнє лихо буде!.."

Затуляючи долонею слабенький вогник, Сашко швидко пішов уперед. Кроків через сто він зупинився, знайшов два величеньких камені, поклав їх один на одного й знову пустився в дорогу. Одного разу він зупинився в роздумі, бо дорога роздвоювалась, але думав він недовго. Поклав на розвилці каміння і знову пішов уперед.

Тепер його хвилювало й турбувало лише одне: надовше б вистачило свічки! І чого він не догадався взяти з собою ще одну?...

Та хто ж знав, що так все по-дурному складеться?..

І раптом Сашкові здалося, що вдалині засіріло денне світло. Серце йому забилося, голова запаморочилась від радості. Он він, он він, вихід!..

Але що це? Знову стало темно попереду. Сашко стріпнув головою, закліпав очима від здивування, уважніше подивився вперед і переконався, що там однаково темно, як і позаду. Просто ним бавилась його уява...

А свічка вже згоріла більше, ніж наполовину.

Хлопець жахнувся:

"Та я ж без світла й назад, до Гени, не доберуся! Якщо свічка догорить, то не побачу навіть того каміння, яке сам клав!.."

І він кинувся назад. Тепер уже не йшов, а біг. Піт котився з його обличчя. Груді дихали важко.

Ага, ось те каміння. Значить, він сюди біжить, ще не збився з дороги. А ось і поворот з гострим визубнем. Тільки чому ж каміння немає тут? Адже клав. Він точно пам'ятає, що клав!.. Що ж це таке?..

Сашкові стало так страшно, що він увесь зіщулився й заплющив очі, ніби це могло йому допомогти... Великим зусиллям волі оволодів собою і знову побіг назад, до попередньої позначки. Знайшов її і сам себе вилаяв у думці:

"Ну й дурень же!.. Та сюди ж треба було йти. А мене куди понесло!.."

Тепер уже він повертався до Гени вірною дорогою. Але з свічки лишився тільки куций огарочок. Тут вона горіла швидше, ніж у хаті на столі. А незабаром, спалахнувши на коротку мить яскравим вогнем, і зовсім погасла, догоріла. Сашко з розгону наткнувся на визубень, що виступав із стіни, і застогнав від болю. Він до крові розбив собі скроню й щоку.

Витяг пляшку, хлюпнув води в жменю, промив рану та і сам ковтнув трошки води. Це освіжило його, додало сил і навіть трохи заспокоїло. Ретельно закоркувавши пляшку з рештою води, він пішов наосліп, тримаючись руками за стіну.

І раптом до його вух долинув голосний протяжний і розпачливий плач. То прокинувся Гена і, не знайшовши біля себе Сашка, кликав його жахливим, якимсь

нелюдським голосом. Той голос, наче ножом по серцю, резонував Сашка, і він що було сили закричав:

— Гено! Не плач, не бійся, я тут!..

Він добіг до Гени, натикаючись в темряві на невидимі стіни та гострі кам'яні виступи, і схопив його в обійми.

— Ну, чого ти? Чого?.. Хіба я покинув би тебе, дурний? Я тільки хотів пошукати виходу.

Гена весь тремтів, як цуценя, цупко тримався за одежину Сашка, все ще не вірячи, що його товариш тут, біля нього. Нарешті Гена заспокоївся трохи.

— Сашко, що з нами буде? — запитав він, перериваючи свої слова тяжким схлипуванням.

— А нічого особливого не буде, — відповів Сашко, хоч і сам мало вірив у свої слова. — Може, нас знайдуть. А коли ні, то якось і самі виберемось... їсти хочеш? На, пожуй трохи хліба.

Гена аж затрусився від тих слів.

— Невже справді хліб? Де він у тебе взявся? Ти ж казав, що більше немає.

— Для тебе зберігав. На, держи.

Гена жадібно схопив тремтячими руками останній невеличкий шматочок хліба, підніс до рота. В першу мить ні з чим не-зрівняний смак хліба аж наче сп'янив його, затуманив йому мозок. Він забув, де сидить і хто з ним поруч, і хто дав йому той хліб.

Але швидко прийшов до тямку, немов прокинувся. Згадав, що біля нього Сашко, його вірний супутник, який сам ні крихти в рот не взяв, аби тільки трохи погодувати його, Гену. Захотілося чимось віддячити Сашкові за його добрість. І Гена перестав їсти. Переламав хліб надвоє, сказав:

— На й тобі. Ти теж голодний. Але Сашко відмовився.

— Їж, їж, я потерплю... Краще, знаєш що? Для їжачка дай маленький шматочок, зовсім, зовсім трошки. Може, їстиме... Ось я йому сюди в картуз вкину. У нього добрий нюх, швидко почує.

Сашкові страшенно хотілося хоч крихту вкинути в рот, але в той же час було приємно від того, що ось він може стримати себе, перебороти в собі спокусу взяти той шматочок хліба, який йому пропонує Гена.

І, щоб остаточно перемогти себе, Сашко почав розповідати:

— Кожен може звикнути голодувати, якщо захоче. Я в одній книжці читав про революціонера, який у царській тюрмі голодовку оголосив. Так знаєш, скільки він не їв? Сім діб!.. А таки добився свого.

— Чого ж він добився? — спитав Гена, смачно пережовуючи хліб.

— Його на прогулянки не випускали. А потім випустили, як він голодовку оголосив... А він тоді взяв та й утік. Ох і хоробрий же був! Розігнався та так через стіну й перелетів, мов на крилах. А потім по річці вплав. Жандарми по ньому стріляють, кулі так і дзижчать, як бджоли, — тільки — дзз!.. дзз!! — а він пливе. Пірне і — під водою. Вискочив на берег, а там — шука-ай вітра в полі...

— Сашко, що зараз — день чи ніч? — перебив Гена, думаючи щось своє.

— А звідки я знаю,— невдоволено відповів Сашко. Його образила неувага Гени до розповіді про революціонера, і він змовк.

Знову уявив собі, який переполох у матері та Гениних батьків викликало їхнє зникнення, і гостро відчув свою провину за те, що сталося. Йому знову здалося просто-таки злочином, що вони оце сидять і марнують час у розмовах.

Він раптом без всякого зв'язку з попередньою розмовою запитав :

— Поїв уже?

— Поїв.

— Тепер на ще й води, напийся.

Гена голосно смоктав воду з пляшки, поки вона не стала порожньою.

— А тепер вставай і підемо далі,— сказав Сашко таким твердим голосом, що Гена аж здригнувся.

— Знову йти?

— А що ж ти думав? Отак і будемо отут сидіти та хліб пережовувати? Вставай!

— Не підю я. Ти ж уже ходив, та повернувся.

— Через тебе ж і повернувся. А коли б сам, то давно вже на волі був би.

— Ми ще дужче заблудимось. Не треба йти, Сашко...— почав просити Гена.

Але цього разу Сашко був неблаганний. Він уже встав на рівні ноги і настійливо піднімав Гену.

— Вставай, вставай, кажу тобі.

Гена опинався, скиглив, що викликало в Сашка дедалі більшу злість і навіть якусь фізичну відразу до цього опецькуватого, важкого і по-дурному впертого хлопця.

— Підеш, чи ні? — важко дихаючи, спитав Сашко.

— Не... не підю, — заїкнувся Гена, почувачи, що зараз станеться щось страшне.

— Шкода мені тебе бити, але доведеться.— Сашко схопив Гену обома руками і так трусонув, що в того аж голова заметлялася на плечах.

— Вставай, бо я тобі зараз не знаю, що зроблю!..

Страх перед Сашковим гнівом виявився дужчим за втому, і Гена знову поплентався, тримаючись за Сашка, спотикаючись та схлипуючи. Він уже майже не розумів, що з ним коїться, і не уявляв, що з ним буде далі. Йому тільки було ясно, що такого кошмару він ще ніколи в житті не переживав. Часом йому здавалось, що все це відбувається в якомусь страшному сні і що варто тільки прокинутись, як всі ці жахи зникнуть, а сам він опиниться дома, в теплій затишній кімнаті, в ніжних обіймах матері.

Як хотілося Гені цього всього зараз! Що б він тільки дав за це!..

Але дійсність була іншою. Треба йти за Сашком туди, куди він веде. Та хоч би він сам добре знав, куди веде. Так не знає ж. Шукає виходу. Але чи знайде ж його? Теж невідомо.

І Гена гірко плакав, нарікаючи на свою долю.

Вони йшли навпомацки. Двічі Сашко присвітив, кожного разу думаючи про те, що сірників стає все менше.

— Ти хоч свічку засвіти,— попросив Гена.

Але Сашко промовчав. Навіщо казати Гені, що свічки вже немає? Тільки й того, що ще дужче почне хникати. І так уже набридли його сльози та нарікання.

Але раптом він сказав:

— Свічка вся згоріла.

— Що ж ми без неї будемо робити?.. Тепер ми загинули,— заквавив Гена.

— Не загинули. Ось що будемо робити!.. На, подерж їжачка.

Сашко швидко скинув з себе сорочку і свій любий смугастий флотський тільник без рукавів. Потім сорочку знову одяг, а тільника розірвав надвоє. Все це робив він з такою злою квапливістю, з такою рішучістю, що Гена навіть не наважився озва-

тися до нього чи запитати щось. Він тільки тоді радісно охнув, коли побачив, як у Сашковій руці загорівся гніт, зроблений з флотського тільника.

— Ой, Сашко!.. Та це ж здорово! — вигукнув Гена.

— От тобі й здорово,— задоволено відповів Сашко.— Тепер пішли.

Гніт страшенно чадив і тлів не яскраво, але все ж це був вогник, який дозволяв хлопцям бачити одне одного і хоч як-небудь орієнтуватися в печері.

Згодом гніт догорів, але Сашка це вже не дуже лякало: тільник великий, ще не один гніт можна з нього зробити. А тільника не вистачить — сорочка є. Та зрештою й Генину курточку доведеться не пошкодувати, якщо потрібно буде.

Зненацька сталося несподіване. Хлопці наткнулися на якусь дерев'яну перегородку, схожу на перила. Сашко хотів заглянути, що там за перегородкою. Але тільки-но встиг взятися за ті перила рукою та нахилитися над ними, як вони повалилися кудись наперед. Невидима в темряві дошка зачепила Сашка за шию, ніби хтось ударив по ній долонею. Хлопець, випустивши картуза з їжачком, інстинктивно ухопився за слизьку стіну. Але втриматись було ні за що, і він полетів униз.

Гена скрикнув несамовито, нічого не бачачи, але розуміючи, що сталося найстрашніше з усього того, що було досі. Він почув, як Сашко впав десь унизу, вдарився об землю і глухо, протяжно застогнав.

— Сашко! Сашко! Де ти?..— надрирався Гена, боячись у темряві ступити й кроку.

Сашко намагався відповісти, але не міг. Він так ударився боком об якусь тверду річ, може, об камінь, що йому забило дихання, і він беззвучно качався по землі, зігнувшись та хапаючи ротом повітря, мов риба, яку витягли з води.

Минуло чимало часу, поки-таки Сашко, пересилюючи невимовний біль, зміг озватися до Гені:

— Тут якась яма. Я зараз присвічу.

Унизу метнулося ледь помітне нерівне світло, захиталися на мить німі суворі стіни, потім світло зникло, придавлене одвічною темрявою і, ніби з могили, долинув безнадійний Сашків голос:

— Мабуть, мені не вибратися звідси, Гено. Високо.

— Що ж я буду робити тут сам? — розпачливо запитав Гена.— Я бою-ю-юсь... Мені страшно, Сашко...

— А ти не бійся, не бійся, Гено,— вмовляв знизу Сашко, не знаючи, якими ще словами можна втішити Гену.— Ось трохи біль пройде, ми будемо балакати з тобою. Ти звідти, а я звідси... А ти знаєш, Гено, і їжачок тут. Теж сюди впав і живий, ворухнеться.

Але Гені було не до їжачка.

Може, вперше в житті він опинився в такому становищі, коли треба турбуватись про себе самому. Тепер він сам повинен був вирішувати, що робити далі. В цих катакомбах його вже не підтримає добра і надійна Сашкоза рука. Більше того, Сашко сам потребував допомоги, Його необхідно було якось виручити, витягти з ями. Але як?..

Тільки зараз по-справжньому оцінив Гена Сашкову турботу про нього, Сашкове щире, дружнє серце. Ні, тепер він і трішечки не сердився на Сашка за те, що той кричав на нього і мало не бив. Навпаки, Гена волів би, щоб Сашко навіть побив його, аби тільки був оце зараз біля нього і щоб вони знову пішли разом шукати виходу. Гена жодного слова не заперечив би Сашкові, а йшов би і йшов, куди той поведе...

Та цього повернути не можна.

Але й сидіти отак та чекати невідомо чого теж не можна.

То що ж робити?.. Може, спробувати якось витягти Сашка з цієї ями?..

А що, коли б Сашкові подати пояс?.. Ні, пояса не вистачить, короткий. А може, Сашко вилізе по цьому дереву, яким була загороджена яма?

І Гена, схвилюваний цією думкою, обізвався до ями:

— Сашко, присвіти, може, там у тебе яка дошка є?

— Нічим світити,— відповів Сашко,— немає вже жодного сірничка... Я ось так помацаю.

А через хвилинку повідомив:

— Нічого такого немає... А ти там у себе пошукай. Тільки дивись, щоб, бува, ще й сам сюди не гепнувся.

Гена обережно помацав навколо себе рукою, потім поповзом пересунувся ліворуч до стіни, з наміром знайти дошку чи довгу міцну тичку, по якій би Сашко міг вилізти з ями.

Раптом Гена занімів, завмер. Йому здалося, що він почув людські голоси. Справді, справді!.. Нікого не видно, але десь хтось говорить...

Та це ж люди! Живі люди з'явилися у катакомбах. Он в далечині темний морок розсіюється ледь помітним світлом, що падає звідкись збоку...

— Сюди!.. Сюди!..— закричав Гена і кинувся бігти, не тямлячи себе від радості.

— Що там сталося, Гено?..— з подивом запитав знизу Сашко, нічого не зрозумівши з Гениного вигуку. Але ніякої відповіді не одержав і, до краю стурбований, високим голосом, що надрирався і тремтів від хвилювання, запитав:

— Де ти, Гено?.. Чуєш?.. Ну, озовися, озовися ж, прошу тебе.

Він навіть забув про біль у боці, схопився на ноги, підняв у темряві обличчя догори і з завмиранням серця повторював:

— Гено!.. Гено!.. Що там з тобою сталося? Де ти?..

Але Гена не міг його почути. Він біг від ями назустріч тьмяному світлу, назустріч

людським голосам.

Світло дедалі ставало яскравішим, а голоси — виразнішими.

І раптом з-за повороту вийшла група людей з смолоскипами.

Гена ще швидше побіг уперед, вигукуючи щось невиразне і незрозуміле. Його обличчя заливали рясні сльози, яких він не міг стримати. Несподівано спіткнувся об якийсь камінь і впав, боляче вдарившись колінами та грудьми. Тоді вже не плач, а голосне ридання розляглося в печері. Гена простягав руки в благанні, не маючи змоги звестися.

Тісним кільцем його оточили люди. Над головами в них гойдалися вогні смолоскипів. У їхньому світлі Гена впізнав тих, що нахилилися над ним. Ось учитель, Федір Семенович. А ось вожатий з піонерського табору "Перлина". Він бере Гену під руки, намагається поставити його на ноги. А ще навколо — багато піонерів. Декого з них Гена теж запам'ятав в обличчя. І він ніяк не може зрозуміти, як і чому всі вони потрапили сюди в таку тяжку для нього хвилину.

— Де Сашко?.. Сашко де? — питають його навперебій.

Гена показав рукою в темряву катакомб.

— Там... там... яма якась...

Федір Семенович одразу все збагнув. Сталося те, чого він найдужче боявся: Сашко упав у яму! Чи живий же він?.. Чи не покалічився, бува?..

Але роздумувати ніколи. Федір Семенович кинувся в тому напрямку, куди показав Гена.

— Сашко! Сашко! — гукав він, наближаючись до ями і високо над головою тримаючи смолоскипа.— Ти тут? Ти чуєшмене?..

Що сталося з Сашком, коли він почув голос учителя і впізнав його! Хлопець аж затремтів увесь, припав руками до холодної невидимої стрімкої стіни, ніби хотів здертися по ній.

— Це ви?.. Федоре Семеновичу, це ви?..— голос його уривався.

— Я, Сашко, я... Хіба ж не чуєш? — учитель освітив смолоскипом яму.— Ноги, руки цілі? Рухатися можеш?

— Можу, Федоре Семеновичу. Але сам не вилізу звідси. Високо дуже. Якби мені якусь вірвовку подали або хоч жердину. Я б по ній...

— Є вірвовка, Сашко.— В голосі вчителя вже не було тривоги, навпаки, голос його звучав радісно й бадьоро.— На, прив'яжуйся міцніше. Зараз ми тебе гуртом витягнемо.

— Подавайте вірвовку, прив'яжусь. Тільки я тут не сам. Зі мною ще їжачок.

— Який їжачок? — вкрай здивований запитав Федір Семенович.

— Звичайний, колючий,— відповів Сашко.

— Загорни його в сорочку чи в що-небудь і прив'яжуйся...

За кілька хвилин Сашко стояв серед гурту піонерів. Який же він був не схожий на них своїм зовнішнім виглядом! Сорочечка пошматована, на обличчі темніли синці і плями крові. Але він не зважав на це. Блискаючи радісними і трохи зніяковілими очима, розповідав:

— Ох і находилися ж ми з Геною. За цим ось їжачком стежили та й заблудились.

Тваринка ніби зрозуміла, в чому її звинувачують, сердито фуркнула гострим носиком і згорнулася в клубочок.

— Еге ж, наробили клопоту,— докірливо похитав головою Федір Семенович.

10. ЗУСТРІЧ

Тим часом Марія Павлівна, Ярослав Никанорович і піонери, що були з ними, обійшли всю свою ділянку катакомб і повернулися ні з чим на те саме місце, з якого розійшлися з Федором Семеновичем.

Жінка була втомлена, діти — пригнічені, а Ярослав Никанорович — просто знесилений від горя. Він сів, притулився спиною до каменю і дивився на далеке море, яке під вранішнім сонцем переливалося то живим сріблом, то янтарем, то малахітом. Бідолашному чоловікові було не до краси моря. Очі його були невидючі, нерухомі, мов неживі. Тільки губи ворушилися, беззвучно щось примовляючи.

— Що ж будемо робити далі? — нарешті тихо промовила Марія Павлівна.

Піонери зараз же оточили її жвавою юрбою. Одні пропонували дочекатися тут Федора Семеновича. Другі радили піти йому назустріч. А треті доводили, що найкраще — розділитися на дві групи і знову піти шукати хлопців.

Поки точилася ця суперечка, пролунав голос одного з піонерів :

— Ідуть, ідуть!..

Всі повернули голови на той голос. І справді побачили Федора Семеновича та його супутників, які виходили з темряви катакомб. Сашко йшов сам, тримаючи в руках Гениного картуза з їжачком, а знесиленого Гену хлопці підтримували під руки.

Ярослав Никанорович кинувся до нього.

— Геночко, що з тобою зробили! Хлопчик припав обличчям до батькових грудей. Тим часом Марія Іванівна окинула швидким поглядом Сашка, пригорнула до себе.

— Як же ти міг, Сашко?

На очах у неї блищали сльози. Сашко втішав її:

— Не треба, мамо. Я тобі все розкажу. Це зовсім, зовсім само сталося...

— Само! — раптом високим фальцетом верескнув Ярослав Никанорович, почувши останні Сашкові слова.— Потягти з собою слабенького хлопчика — само?.. Завести його в катакомби — само?.. Вимучити, покалічити — теж само?..

Голос його дедалі лютішав, а очі аж палали.

І тут сталося несподіване. Завжди тихий і покірний у всьому Гена раптом підняв до батька обличчя і перервав його лайку голосним вигуком:

— Не смійте!.. Не смійте кричати на Сашка... Він гарний! Я люблю Сашка!

Ярослав Никанорович оторопіло подивився на нього. Такого зухвальства він ще не чув від свого власного сина.

— За що ж ти його хвалиш? Ти тільки глянь на себе.

— Не треба, не треба кричати на Сашка! — не вгавав Гена, навіть не звернувши уваги на батькове запитання.— Сашко, чого ти мовчиш? Розкажи... розкажи їм...

— Нічого, потім все розкажете,— заговорив Федір Семенович.— А зараз додому. Після такої екскурсії Сашкові й Гені треба добре відпочити.

Вже всі були вирушили в дорогу, як Сашко несподівано вигукнув :

— А гадюка! Ми ж тут гадюку заховали!

— Яка ще гадюка? — здивовано підняв брови Федір Семенович, а Сашкова мати зупинила зляканий погляд на своєму синові.

Сашко метнувся до куща, розгорнув його і витяг звідти мертву довгу, гнучку гадюку.

— Це ми її з Геною вбили,— пояснив він.— В школу віддамо, Федоре Семеновичу. Чучело з неї зробимо у природничий кабінет. Правда ж?!

— Правда.

Федір Семенович довгим задумливим поглядом дивився на хлопчика. Його губи здригалися в добрій посмішці. Може, в цю хвилину він згадав своє дитинство.